

BOUWHISTORISCHE OPNAME

JANUARI 2019

**Grote Kerkstraat 43 en
Wijde Gasthuissteeg w.z.
Leeuwarden**

colofon

Betreft:

**Bouwhistorische opname
Grote Kerkstraat 43
8911 EA Leeuwarden**

Dendrochronologisch onderzoek:

**P. Borghaerts
pdata@borghaerts.nl
houtdatering.nl**

Opdrachtgever:

**Stichting Sint Anthony Gasthuis
Grote Kerkstraat 39
8911 EA Leeuwarden**

Woonhuisonderzoek:

**H.P. Oly
olyhenk@gmail.com**

Architect:

**Adema Architecten
Vleesmarkt 7
9101 MH Dokkum
T 0519 295 665**

Informatie:

**Historisch Centrum Leeuwarden
Groeneweg 1
8911 EH Leeuwarden
T 058 233 235**

Bouwhistorisch onderzoek:

**Reitse de Vries Bouwhistorie
Friese Veldweg 17
8398 ET Blesdijke
T 06 48792898
info@reitsedevries.nl
reitsedevries.nl**

**Monumentenzorg Gemeente Leeuwarden
Oldehoofsterkerkhof 2
8900 JH Leeuwarden
T 058-2338512**

Inhoud

Inleiding	4	6. Bouwhistorie interieur	31	7.7	Interieurafwerking Grote Kerkstraat 43	49
Objectgegevens	5	6.1	Voorhuis	31	<i>Indeling begane grond</i>	49
1. Samenvatting	7		<i>Kelder</i>	31	<i>Interieurafwerking verdieping</i>	49
1.1	Samenvatting bouwhistorie	7	<i>Begane grond</i>	33	<i>Interieurafwerking zolder</i>	49
1.2	Samenvatting waardestelling	8	<i>Verdieping</i>	36		
1.3	Samenvatting aanbeveling	8	<i>Zolder</i>	40	7.8	Interieurafwerking bouwdelen
1.4	Samenvatting dendrochronologisch onderzoek	8	<i>Kapconstructie</i>	40	Wijde Gasthuissteeg	49
1.5	Samenvatting archiefonderzoek	9	<i>Telmerken</i>	41	7.9	Waarderingsplattegronden
					<i>B.g.g. Grote Kerkstraat 43 en</i>	50
2. Stedenbouwkundige context	12	6.2	Achterhuis	43	<i>Wijde Gasthuissteeg 1</i>	50
3. Bouwmassa en structuur	16		<i>Begane grond</i>	43	<i>Verdieping Grote Kerkstraat 43</i>	51
3.1	Bouwmassa	16	<i>Verdieping</i>	43	<i>Zolder Grote Kerkstraat 43</i>	52
3.2	Structuur	18			<i>B.g.g. Wijde Gasthuissteeg 5 en 7</i>	53
4. Voorgeschiedenis	19	6.3	Wijde gasthuissteeg 1	44	8. Aanbeveling	54
5. Bouwhistorie exterieur	22	6.4	Wijde gasthuissteeg 5 en 7	44	8.1 Algemeen	54
5.1	Voorhuis	22	7. Waardestelling	46	8.2 Nader bouwhistorisch onderzoek	54
	<i>Vorgevel zuid</i>	22	7.1	Uitgangspunten	46	
	<i>Achtergevels noord</i>	23	7.2	Algemeen	46	Bronnen
	<i>Zijgevel west</i>	23		<i>Grote Kerkstraat 43</i>	46	55
	<i>Zijgevel oost</i>	24		<i>Wijde Gasthuissteeg</i>	46	Bijlage
5.2	Achterhuis en Wijde Gasthuissteeg 1	25		<i>Regionaal belang</i>	46	56
5.3	Wijde Gasthuissteeg 5	27		<i>Stedenbouwkundig belang</i>	46	P. Borghaerts, <i>Dendrochronologisch onderzoek</i>
5.4	Wijde Gasthuissteeg 7	30	7.3	Bouwmassa	47	<i>Grote Kerkstraat 43 Leeuwarden, 9-1-2019</i>
			7.4	Exterieur	47	
				<i>Gevels</i>	47	
				<i>Gevelopeningen</i>	48	
				<i>Dak</i>	48	
				<i>Tuinmuur</i>	48	
			7.5	Constructie	48	
				<i>Draagconstructie</i>	48	
				<i>Kapconstructie</i>	48	
			7.6	Structuur	49	

Inleiding

Grote Kerkstraat 43 werd aan het eind van de zestiende eeuw gebouwd ter plekke van een voormalige stins. Rond het midden van de achttiende eeuw en in de tweede helft van de twintigste eeuw hebben ingrijpende verbouwingen plaatsgevonden. Het voorhuis is gedurende de gehele negentiende- en eerste helft van de twintigste eeuw winkel geweest. Op het achtererf stond in de vroege zeventiende eeuw al bebouwing. In de achttiende- en negentiende eeuw waren dit verschillende eenkamerwoningen.

Het woonhuis en de bebouwing daarachter zullen worden verbouwd. Het complex zal, waar nodig, ook gerestaureerd worden. Alle werkzaamheden zullen begeleid worden door Adema Architecten uit Dokkum.

Alvorens tot definitieve planvorming wordt overgegaan, zal eerst een bouwhistorische opname worden uitgevoerd. Aangezien het woonhuis een rijksmonument is, is een dergelijk onderzoek wenselijk. Het rapport is geschreven volgens de in 2009 opgestelde richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek.

Een van de belangrijkste doelen van bouwhistorisch onderzoek is het vastleggen van de bouw- en verbouwgesciedenis. Aan de hand van gevelaanzichten, de constructie, de indeling, de interieurafwerking, archiefonderzoek en oude kaarten, tekeningen en foto's wordt getracht de bouwgeschiedenis zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren. Hiermee wordt een overzicht gemaakt van de monumentale waarden van het onderzochte object. De toekomstige plannen zullen getoetst worden aan deze bouwhistorische verkenning. Sloop van waardevolle elementen kan op deze manier voorkomen worden.

Bovendien zal dit onderzoek de kennis over de bouwgeschiedenis van Leeuwarden vergroten.

Het onderzoek staat in dit specifieke geval ten dienste van de definitieve planvorming, de aanvraag van subsidie en de aanvraag van een omgevingsvergunning.

Voordat daadwerkelijk op de bouwhistorie van het pand wordt ingegaan, volgen eerst een samenvatting van dit rapport en de stedenbouwkundige context van het gebied waarin het onderzochte pand zich bevindt.

De bouwhistorische beschrijving wordt als volgt behandeld: allereerst wordt de situering beschreven en daarna de bouwmassa/structuur van het pand. Zo wordt een goed overzicht verkregen van de plaats van het object en van de verschillende bouwdelen. Vervolgens wordt per bouwdeel het exterieur, de constructie en het interieur beschreven.

Bij de waardestelling wordt het object gewaardeerd aan de hand van waarderingsplattengronden. Hoge monumentwaarden, positieve monumentwaarden en indifferente waarden van alle bouwonderdelen zullen hierop worden aangegeven. Tevens worden de monumentwaarden beschreven.

Ten slotte worden er aanbevelingen gedaan voor nader onderzoek. Er worden verwachtingen uitgesproken over eventueel aanwezige oude interieuronderdelen die niet zichtbaar waren, maar tijdens de verbouw aan het licht kunnen komen en er worden enkele algemene adviezen gegeven. Aangezien de appartementen nog werden bewoond kon geen destructief onderzoek plaats vinden.

Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van:

- opmetingstekeningen van Adema Architecten;
- woonhuisonderzoek H. Oly;
- dendrochronologisch onderzoek P. Borghaerts;
- archief Historisch Centrum Leeuwarden;
- archief Tresoar;
- archief bouwdoossier Gemeente Leeuwarden, afdeling Monumentenzorg.

De kleurenfoto's in het rapport zijn gemaakt op 15 november 2018, door R. de Vries, tenzij anders vermeld.

*R. de Vries, MA
januari 2019*

Objectgegevens

Adres:

Grote Kerkstraat 43
8911 EA Leeuwarden
Gemeente Leeuwarden
Friesland

Wijde Gasthuissteeg 1, 5 en 7
8911 EL Leeuwarden
Gemeente Leeuwarden
Friesland

Gegevens rijksmonument

Nummer: 24189
Ingeschreven sinds 05-03-2001
Omschrijving: Pand met eenvoudige gevel afgesloten door rechte kroonlijst
waarboven twee kapellen. Gevelsteen met jaartallen 1171-1763.¹

Satellietfoto. Bron: Google Earth

¹ Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE).

Kadastrale gegevens:

- 1832: Leeuwarden Sectie C, volgnr. 1 (Oldehove);
kavelnummers 206 en 205 (voorhuis en achterhuis)
kavelnummers 203, 202, 201 (bebouwing achtererf
aan Wijde Gasthuissteeg)
kaartnummer MIN02053C01
- 1887: Leeuwarden Sectie C1;
kavelnummers 206 en 205 (voorhuis en achterhuis)
kavelnummers 203 en 202 (bebouwing achtererf
aan Wijde Gasthuissteeg; 201 gesloopt)
kaartnummer 15826a
- 1843: Wijk G;
kavelnummers 144 en 243a (voorhuis, achterhuis
en voorste gedeelte bebouwing achtererf)
kavelnummers 240 en 234 (bebouwing achtererf
aan Wijde Gasthuissteeg)
- 1876: (later bijgewerkt) Wijk G;
huisnummer 43 en 1; kavelnummers 144 en 243a
(voorhuis en achterhuis)
huisnummers 5 en 7; kavelnummers 240a en 240
(bebouwing achtererf aan Wijde Gasthuissteeg)
- 2019: Leeuwarden Sectie C
Kadastraal object: 2295
Kadastraal deelnummer: 3134/1

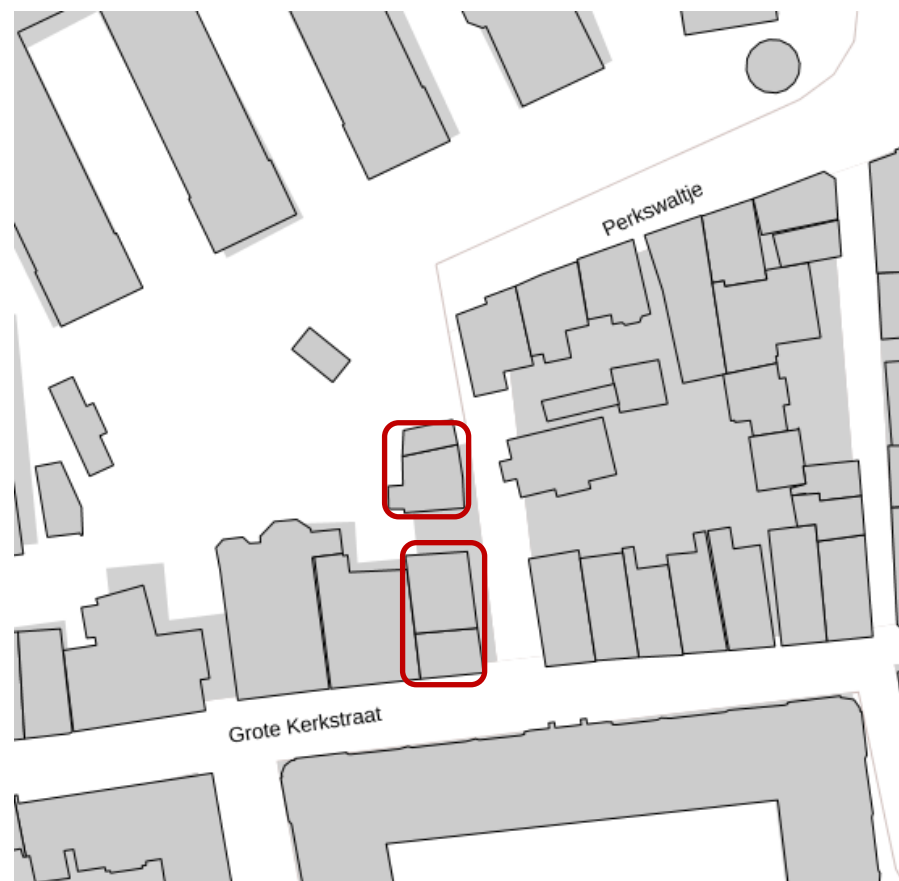
Situering:

Grote Kerkstraat 43 is gebouwd op de hoek van de Wijde Gasthuissteeg en de Grote Kerkstraat. De bebouwing ligt in het noorden van de oude binnenstad van Leeuwarden. De bebouwing aan de achterzijde heeft een huisnummering behorend bij de Wijde Gasthuissteeg. Tussen het achterhuis en de bebouwing achterop het erf is een kleine binnenplaats. Het

noordelijk deel van het perceel hoort bij de tuin van het Sint Anthony Gasthuis.

Met de westelijke belender is een ozendrop. Ten oosten van de steeg stond Grote Kerkstraat 45. Het werd tussen 1890 en 1917 gesloopt.

De Wijde Gasthuissteeg loopt naar het noorden toe af, richting de voormalige stadsgracht, aan het huidige Perkswaltje.

Stadsplattegrond. Bron: bagviewer. De betreffende bebouwing is rood omlijnd.

1. Samenvatting

1.1 Samenvatting bouwhistorie

Zestiende en zeventiende eeuw

Een oude stins werd in 1594 aangekocht en gesloopt. Op dezelfde plek werd nieuw gebouwd. Van deze laat zestiende-eeuwse oorspronkelijke bouwphase zijn zijgevels, achtergevel en de balklaag met vloerdelen boven de begane grond nog behouden gebleven. Waarschijnlijk was de verdieping van het zestiende-eeuwse pand slechts halfhoog. Een ondiep achterhuis behoorde ook bij de bouw van 1595.

Onder (een deel van) het pand heeft een kelder gezeten. Tijdens dit onderzoek was deze niet toegankelijk. Aanwezigheid, datering en gaafheid kon dus niet worden vastgesteld.

De westzijde van de Wijde Gasthuissteeg was in het begin van de zeventiende eeuw al geheel volgebouwd. In de achttiende- en negentiende eeuw waren er veel 'cameren' en bergplaatsen.

Achttiende eeuw

Rond het midden van de achttiende eeuw hebben twee verbouwingen plaatsgevonden. In 1737 werd waarschijnlijk het achterhuis verbouwd. In 1762 werd het voorhuis verbouwd. De balklaag en vloerdelen boven de verdieping, het metselwerk van de voorgevel, de kozijnen op de verdieping en de kapconstructie dateren van deze bouwphase.

Negentiende eeuw

In het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn de kozijnen en de houten pui op de begane grond ingepast. In de negentiende eeuw werd de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 3 en 5 aangepast en van een nieuwe kap voorzien.

1915

In 1915 werd ter plekke van het huidige Wijde Gasthuissteeg 7 een nieuwe bergplaats gebouwd.

1955

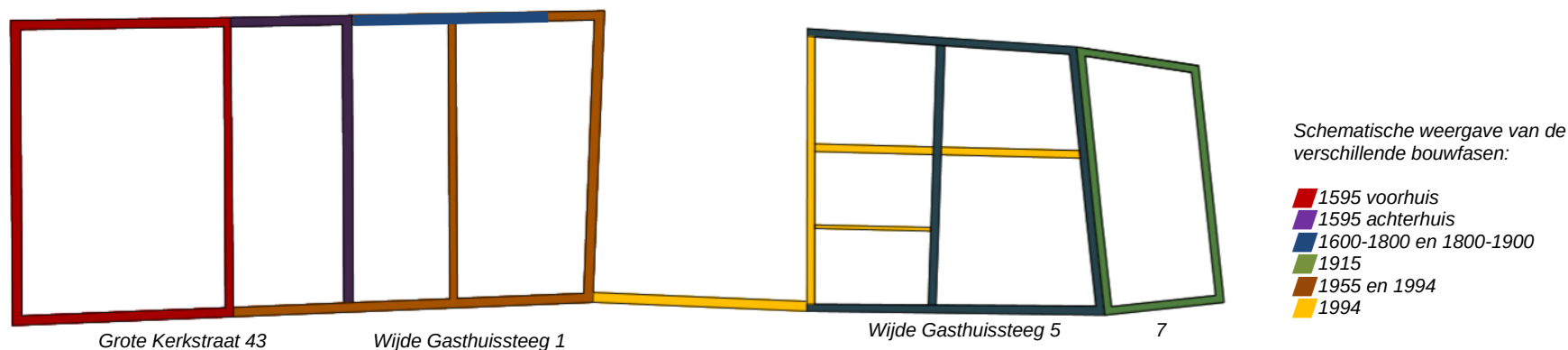
Qua interieurafwerking zijn er in alle bouwdelen nagenoeg geen historische afwerkingen meer aanwezig. In 1955 is er een ingrijpende verbouwing van exterieur en interieur uitgevoerd. Wijde Gasthuissteeg 1 (een tweelaags pand met zadeldak) werd bijna geheel afgebroken. Ervoor in de plek kwam eenlaagse bebouwing met een plat dak. Ook de oostelijke zijgevel van het achterhuis van Grote Kerkstraat 43 werd vernieuwd. Tevens kwamen er drie nieuwe kapellen in het zadeldak van het voorhuis.

De verdieping van voor- en achterhuis van Grote Kerkstraat 43 werd gemoderniseerd.

1994

In 1994 werd Wijde Gasthuissteeg 3 afgebroken ten behoeve van de huidige binnenplaats. Tevens werd het exterieur van Wijde Gasthuissteeg 1, 5 en 7 wederom ingrijpend gewijzigd.

Ook het interieur van alle bouwdelen werd gemoderniseerd.

1.2 Samenvatting waardestelling

Grote Kerkstraat 43

Onderdelen van de oorspronkelijke laat-zestiende-eeuwse, de achttiende- en negentiende-eeuwse bouwfases hebben hoge monumentwaarde vanwege de intrinsieke zeldzaamheid van historische onderdelen. Nagenoeg de complete interieurafwerking dateert van 1955 en 1994 en heeft indifferente monumentwaarde.

Wijde Gasthuissteeg

Mogelijk is alleen de westgevel van Wijde Gasthuissteeg 1 nog oud en dus monumentaal.

De rest van de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 1 heeft geen monumentale waarde.

Voor de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 5 geldt hoge monumentwaarde voor de bouwmassa en het historische metselwerk van de buitengevels.

De bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 7 heeft positieve monumentwaarde. De interieurafwerking van de bebouwing aan de Wijde Gasthuissteeg heeft indifferente monumentwaarde.

1.3 Samenvatting aanbeveling

Algemeen

Eventuele restauratie en verbouwingsplannen zullen getoetst moeten worden aan deze bouwhistorische verkenning. Op basis hiervan kan een gedegen plan worden gemaakt en zal sloop van waardevolle elementen kunnen worden voorkomen. Met de historisch waardevolle onderdelen dient zo voorzichtig mogelijk te worden omgegaan.

Nader bouwhistorisch onderzoek

Nader bouwhistorisch onderzoek zal de kennis over de bouw- en verbouwgesciedenis van het pand vergroten. Er wordt nader onderzoek naar de aanwezigheid van een kelder aanbevolen. De kapconstructie van Wijde Gasthuissteeg 5 was niet toegankelijk en moet in een later stadium worden opgenomen. Tenslotte wordt kleurhistorisch onderzoek aanbevolen.

1.4 Samenvatting dendrochronologisch onderzoek

De balklaag boven de begane grond wordt gedateerd op een bouwjaar van 1595 ± 3 jaar. De kapconstructie wordt gedateerd op een toepassing in 1761-1762.²

Grote Kerkstraat 43 vanuit het zuidwesten, 1963. Bron: RCE.

² P. Borghaerts, *Dendrochronologisch onderzoek Grote Kerkstraat 43 Leeuwarden*, 9-1-2019

1.5 Samenvatting archiefonderzoek

Hieronder volgt een beknopt overzicht van de bouwgerelateerde onderzoeksresultaten uit:

H.P. Oly, *Bouw en gebruiksgeschiedenis van Grote Kerkstraat 43*, Leeuwarden, november 2018

1594

Meestermetzelaar Wiebe Lieuwes kocht een zeer oude stins met de bijbehorende annexen en kavel tegenover het Gasthuis.³ De koopprijs bedraagt 250 goudgulden. Volgens sommige bronnen was deze al “gedemolieert”. Maar als dat niet het geval is geweest zal Wiebe de stins zelf hebben afgebroken en ter plaatse met hulp van andere ambachtslieden een woonhuis voor zichzelf hebben gebouwd. Zijn weduwe woonde er in 1606 nog, het telde toen twee schoorstenen en kan dus als een tamelijk eenvoudige woning gekwalificeerd worden.

Vroeg zeventiende-eeuwse plattegronden waarop de stad in opstand is aangegeven (Sems 1606, Geilckerken 1616 en Feddes 1620) beelden het pand af als een ondiep huis van een bouwlaag onder een kap evenwijdig aan de straat. Aan de westkant lijkt een Vlaamse gevel uitgemetseld.

1644

Eerste vermelding, op grond van expliciete aanduiding, als oostelijke belender (eigenaar Willem Willems) van Grote kerkstraat 41.

1669

Verkoop ten voordele van de crediteuren van de meesterkleermaker Willem Willems en zijn vrouw Maaïke Johannes. De laatste had het huis geërfd van haar (voor)ouders. Het wordt in deze akte voor het eerst Aed Leeuwaerd of oude stins genoemd. De noordmuur is mandelig met de belender, een camer waar mr. Feije woont.

Koper voor 1050 goudgulden is een deurwaarder van het Hof van Friesland, Wybrandus Heems. Deze koopt ook een woonhuis aan de Wijde Gasthuissteeg voor 350 goudgulden van de crediteuren van Willem Willems.

³ Deze stins speelt in de Leeuwarder geschiedschrijving een belangrijke rol. Diverse zestiende en zeventiende historici veronderstelden dat de stad rondom het gebouw ontstaan was. Eekhoff meende dat het in de zestiende eeuw als onderkomen voor de Latijnse school gediend had (Eekhoff I, 295, 151). Inmiddels is duidelijk dat dit gebouw iets oostelijker stond.

Gezien de prijs betreft het een klein woonhuis of een grote ‘camer’. Het grenst ten noorden en westen aan (het erf van) Aed Leeuwaerd. Het Schoorsteengeldregister van 1698 vermeldt tussen de toenmalige bewoner van nr. 45 en die van nr. 41 zeven personen waarvan zes voor een schoorsteen worden aangeslagen en een voor een halve wordt belast. Vermoedelijk hebben deze aanslagen niet alleen betrekking op nr. 43, maar ook op een aantal ‘camers’ aan de Wijde Gasthuissteeg.

1716

Jan Bruining is de nieuwe eigenaar-bewoner.

1739

Bruining's dochter Helena en haar man Christoffel Geboer verkopen het huis aan de Grote Kerkstraat voor 1211 goudgulden. (Het aangrenzende pand wordt afzonderlijk verkocht).

Na Helena Bruining en Christoffel Geboer worden de schilder Albert Otto Swalue en zijn vrouw Antje Gaaikema de nieuwe eigenaren. Zij gaan het pand niet zelf bewonen, maar verhuren het.

De laatste bekende prijs - uit 1669 - bedroeg 1050 goudgulden. De stijging kan verklaard worden uit een verbouwing.

Opvallend is dat tot 1737 Jan Bruining als enige gebruiker wordt vermeld, vanaf dat jaar zijn dat meerdere en stijgt de totale huurwaarde met 50%. Beschrijving huis, koopakte 12-02-1739: “welbetimmerde huisinge c.a.” in de Grote Kerkstraat, “Aad Leeuward genaamd”. Het omvat een royale voorkamer en beschoten winkel, een fraaie kelder, twee keukens, een “doorgegraven put”, een grote regenwaterbak, plaats en “uitdragend” secrete en afzonderlijk verhuurde potkast. Verder een bovenkamer met een portaal en waterlossing die aan Johannes Thomé en zijn vrouw wordt verhuurd. Daarnaast vijf bovenkamers die apart worden verhuurd en twee boven- en benedenkamers met een ingang in de Wijde Gasthuissteeg die aan diverse personen worden verhuurd.

1754

Meesterschilder Albartus Otto Swalue en zijn echtgenote Antje Gaijckema verkopen Claas Josua en diens vrouw Anna Elisabeth Bambergen “een groote woning ofte camer” in de Grote Gasthuissteeg voor 201 goudgulden.

1760

Huurwaarde 65 gulden.

1762

Albertus Otto Swalue verkoopt bij strijkgeld aan de distillateur Johannes Deil en diens echtgenote Lijsbet Haarmans een huis in de Grote Kerkstraat "Aad Leeuwerd genaamd". Bewoners zijn Haije Willems c.s. De koopprijs bedraagt 856 goudgulden (omgerekend 1198 gulden).

De huurwaarde - vermoedelijk betreft het hier de werkelijk betaalde huur – daalde in de periode onder de vorige eigenaren van 105 naar 65 gulden. Ook de prijs die zij bij de verkoop in 1762 ontvingen was bijna een derde lager dan de prijs die zij bij aankoop betaalden.

1765

Huurwaarde 88 gulden. Daarna varieert het per jaar tussen 96 en 124 gulden.

1778

Janneke en Elisabeth Deijl verkopen aan stadsassistent (een soort politieagent) Jan de Roos en zijn vrouw Grietje van Marrum een "grote huisinge (...) Aad Liewert genaamd" die een afzonderlijke beneden- en bovenwoning omvat. De benedenwoning bestaat uit een voorhuis, een voorkamer, een portaal, een keuken, kelder, nog een portaal en beschikt over een plaats, bleek, secreet en regenwaterbak. De koper gebruikt dit deel van het huis. De bovenwoning met een eigen ingang bestaat uit twee kamers die afzonderlijk verhuurd worden. Het gebruik van de zolders is onder de bewoners verdeeld. Tot het verkochte behoort ook een aangrenzende kamer in de Wijde Gasthuissteeg. De koopprijs van het geheel bedraagt 1204 goudgulden (omgerekend 1685 gulden). De totale huurwaarde ligt steeds op 124 gulden. In de kohieren van de Reële Goedschatting worden de verschillende onderdelen van het complex steeds als één geheel aangeslagen.

1810

Woutertje de Roos (een dochter van de vroegere eigenaar Jan de Roos) en haar man Lucas Bosker verkopen publiek aan het echtpaar Sitske Grijdanus en Alberdina de Raad hun woonhuis c.a. in de Grote Kerkstraat G 144. Verkopers zijn met anderen gebruikers. De koopprijs bedraagt 2020 guldens (omgerekend 1442 goudgulden). Volgens de transportakte betrof dit enkel G 144, het hoekpand Grote Kerkstraat / Wijde Gasthuissteeg. Vermoedelijk omvatte het echter ook de panden die in de kadastrale registratie van 1832

aangeduid worden als C 202, 203 en 204 die dan in het bezit van Greidanus zijn.⁴

Wijkkaart 1843. Bron: HCL, identificatienummer WRK_1843_G.

Wijkkaart 1876, later bijgewerkt. Bron: HCL, identificatienummer WRK_1876_G.

⁴ Op de iets jongere wijkkaart zijn dit de nummers G 243, 240 en 240a, in de huidige nummering zouden het Wijde Gasthuissteeg 3, 7 en 5 zijn. Het pand wijkt op de Wijkkaart van 1843 aan de noordzijde af van die op de Wijkkaart van 1876. De manier waarop het op de kadastrale kaart van 1832 is getekend komt eerder overeen met die van 1876 dan met die van 1847.

1818

Martinus Davids van Betelus en Nagman Mozes Cohen verkopen aan meestertimmerman Sytze Greidanus op 1 sept 1818 voor 200 gulden een woning in de "Grote Gasthuissteeg" gequoteerd G 240.

1894

Op 4 januari 1894 verkoopt Johannes Numan Greidanus aan Johan Wilhelm Greidanus een winkelhuis met erf en het daarachter staande pakhuis met zolder aan de Grote Kerkstraat, hoek Wijde Gasthuissteeg. Kadastraal is e.e.a. bekend als Sectie C 202, 203, 204 en 206. Koper heeft deze voor 1/5 deel geërfd van zijn ouders Sijtze Greidanus en Alberdina de Raad en de 4/5 voor bij koop van zijn broers en zusters voor 4500 gulden op 15-10-1865 ten kantore van notaris Zijtse Sijbouts de Haan te Leeuwarden. De koopsom bedraagt 6000 gulden (omgerekend 4286 goudgulden).

Johan Willem Greidanus kruidenier en slijter in zijn winkel aan de Grote Kerkstraat krijgt vergunning voor het opslaan van vaten petroleum in een kelder onder het woonvertrek, deze is d.m.v. een gemetselde trap onder een luik in de stoep bereikbaar. Het perceel omvat op dat moment C 203, 204, 205 en 206. C 203 wordt gekwalificeerd als pakhuis. (Blijkens een bijgevoegde tekening omvat C 203 zowel G 243 als 243a en komt dit overeen met Wijde Gasthuissteeg nr. 1.)

1941

Op 28-11-1941 krijgt Johan Numan Greidanus toestemming voor een verbouwing van Grote Kerkstraat 43. Nadere gegevens ontbreken.

1954

Op 19-04-1955 verkoopt Aagje van den Tempel, wed. van Johannes Numan Greidanus aan Hessel Jan Visser Grote Kerkstraat 43. Het omvat daarnaast pakhuizen, erf en grond en is kadastraal bekend C 2295. De koopprijs bedraagt fl 10.000.

Hessel Jan Visser krijgt nog in hetzelfde jaar toestemming een bovenwoning in Grote Kerkstraat 43 te realiseren.

Netteplan 1887. Bron: Tresoar.

1969

Het bestuur van het Sint Anthony Gasthuis koopt op 14-05-1969 voor fl 45.000 van Hessel Jan Visser Grote Kerkstraat 43 c.a. kadastraal bekend C 2295.

Verbouwing bovenwoning Grote Kerkstraat 43 door architectenbureau Wiersma en Brugman.

1972-1982

In de jaren 1972 – 1982 verhuurt het Gasthuis nr. 43 aan de Fryske Kultueried. In 1975 vond onder leiding van het architectenbureau Niesten – Abel - Eisma – Jongema een beperkte interne verbouwing plaats. Daarbij bleef het pand constructief onaangetast.

1994

Verbouwing Grote Kerkstraat 43 (en 41) onder leiding van het architectenbureau Van Manen en Zwart. Het werd sindsdien in twee afzonderlijke wooneenheden verhuurd.

2. Stedenbouwkundige context

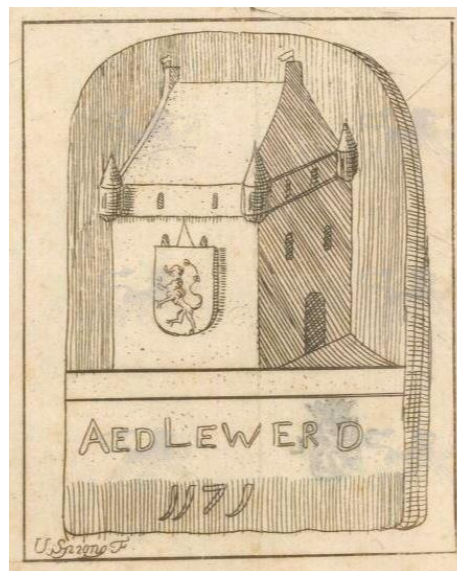
Het bouwblok waarbinnen de bebouwing zich bevindt ligt op de noordwestflank van de Nijehoveterp. Pas in de late middeleeuwen werden op deze blokken huiserven uitgegeven. De bebouwing staat aan een straat die zeker vanaf het begin van het tweede millennium een belangrijke verkeersfunctie in de nederzetting vervulde. De Grote Kerkstraat sloot de terpen aan weerszijden van de Ee aan op Oldehove, waar de belangrijkste parochiekerk stond, de Sint-Vitus. Het bouwblok moet al vroeg stedelijke bebouwing hebben gekend, want het kwam binnen de eerste stadsgracht / sloot, die rond 1300 al bestond, te liggen. De oude stadsgracht lag aan de achterzijde van het betreffende perceel, aan het huidige Perkswaltje. Ten oosten van het pand liep de Wijde Gasthuissteeg tot aan deze gracht. Op de plek van het huidige Grote Kerkstraat 43 heeft een oude stins gestaan, volgens de gevelsteen uit 1171.

Deze stins speelt in de Leeuwarder geschiedschrijving een belangrijke rol. Diverse zestiende- en zeventiende-eeuwse historici veronderstelden dat de stad rondom het gebouw ontstaan was.⁵

Na de aanleg van de tweede stadsgracht aan het eind van de zestiende eeuw, verplaatste het economisch centrum zich van de Hoogstraten (zuidelijk van Grote Kerkstraat 43) naar de Brol en Voorstreek. Ook de Oude stadsgracht, noordelijk van het Perkswaltje, speelde vanaf dat moment enkel een rol als verkeersader van secundair belang. Vanaf dat moment zal de bebouwing in deze omgeving zich vooral op de Grote Kerkstraat georiënteerd hebben. Dat deze weg, als een van de eersten van Leeuwarden, de kwalificatie 'straat' (d.w.z. verharde weg) kreeg, wijst indirect op het belang ervan.⁶

Hoewel zeer schematisch weergegeven, is het bouwblok al te zien op de kaart van Jacob van Deventer (ca. 1560). In de toenmalige situatie was de oude binnengracht nog niet gedempt (huidige St. Anthonystraat). De Grote Kerkstraat, het huidige Perkswaltje (aan de gracht) en de Pijlsteeg, Nauwe Gasthuissteeg en Wijde Gasthuissteeg zijn duidelijk te herkennen. Op deze kaart wordt geen onderscheid gemaakt tussen straatbreedtes. Zodoende zijn de stegen veel breder weergegeven dan ze daadwerkelijk zijn geweest. Gezien de aanwezigheid van deze stegen werd een geconcentreerde

bebouwing van dit gebied mogelijk. Behalve kerken en adellijke stadsstinszen werden afzonderlijke panden in deze tijd nog niet ingetekend.

Veel gebruikte afbeelding van de mogelijke stins uit 1171, ter plekke van Grote Kerkstraat 43.

Kaart Jacob van Deventer, ca. 1560

⁵ H.P. Oly, *Bouw en gebruiksgeschiedenis van Grote Kerkstraat 43, Leeuwarden*, nov. 2018.

⁶ H.P. Oly, *Huisonderzoek Grote Kerkstraat 47-59*, 25 februari 2013, p. 2.

Op een axonometrische projectie van Johannes Sems en Pieter Bast (1603) zijn individuele panden al veel beter te onderscheiden. De Wijde Gasthuissteeg en de binnengracht (Perkswaltje) zijn nog steeds aanwezig en hebben aaneengesloten gevelwanden. Aan de Grote Kerkstraat staan diepe langspanden. De Nauwe Gasthuissteeg is ingetekend, maar de Digte Gasthuissteeg is er nog niet.

De Grote Kerkstraat wordt voor het eerst vermeld in 1549, als Kerckstraete, en in 1552 als Grote Kerckstraete. De Wijde Gasthuissteeg wordt voor het eerst vermeld in 1582 als Gasthuysstraete.⁷ Een groot diep pand met een open plaats op het westen is de voormalige Latijnse School, welke werd gesloopt vóór 1630. De sloop gaf aanleiding voor een nieuwe kavelindeling binnen het bouwblok. De voormalige Latijnse school met binnentuin maakte plaats voor de percelen van Grote Kerkstraat 49, 51 en 53.

Axonometrische projectie Johannes Sems en Pieter Bast, 1603 (uitsnede)

⁷ 1582 Gasthuysstraete, 1583 Gasthuysstege, 1611 stege over het gasthuys, 1829 Groote Gasthuissteeg, 1845 Wijde Gasthuissteeg. Bron: HCL, *Oudere straatnamen in de binnenstad*.

Axonometrische projectie Johannes Sems en Pieter Bast, 1603 (detail)

Hoewel Sems eenvoudige woonhuizen veelal uniform weergeeft, mag aan zijn weergave van belangrijke panden enige documentaire waarde worden toegekend. Op bovenstaande afbeelding is Grote Kerkstraat 43 een eenlangs ondiep dwarspand van vier traveeën breed. De voorgevel heeft boven de westelijke helft een Vlaamse gevel. De bebouwing erachter, met laag zadeldak is waarschijnlijk een ander huis aan de steeg. Op het achtererf staan nog twee panden: een lang pand in lengterichting aan de Wijde Gasthuissteeg, met ten westen een binnenplaats en een (dwars)pand evenwijdig aan de gracht.

De kadastrale minuut van 1832 is het volgende ijkpunt in de bouwgeschiedenis. Het gebied wordt gekenmerkt door vele stegen, welke een geconcentreerde bebouwing mogelijk maakten en wijzen op een planmatige verkaveling door de laatmiddeleeuwse bezitter van de grond. De westzijde van de Wijde Gasthuissteeg was opgedeeld in maar liefst zeven 'cameren' (205, 204, 202, 201, 200, 199 en 198). Kavel 203 was een pakhuis van koopman Sijtze Greidanus. Hij was ook eigenaar van Grote Kerkstraat 43 (206) met erf en kleine aanbouw (vermoedelijk een keuken) en tevens van de kavels 202 en 204. Gezien de rechthoekige plattegrond is Grote Kerkstraat dieper dan het dwarspand als in 1603 weergegeven. Een ondiep achterhuis hoorde vermoedelijk van begin af aan bij het voorhuis. Het huis 205 met een oppervlakte van 18 m² was in 1832 in het bezit van boendermaker Lucas Bosker. Het hoekpand (197) met de gracht aan het Perkswaltje was in bezit van melktapper Pieter Boorsma. Het pand hierachter (ten westen) van weduwe J.M. van Arum. Het behoorde bij Grote Kerkstraat 41.

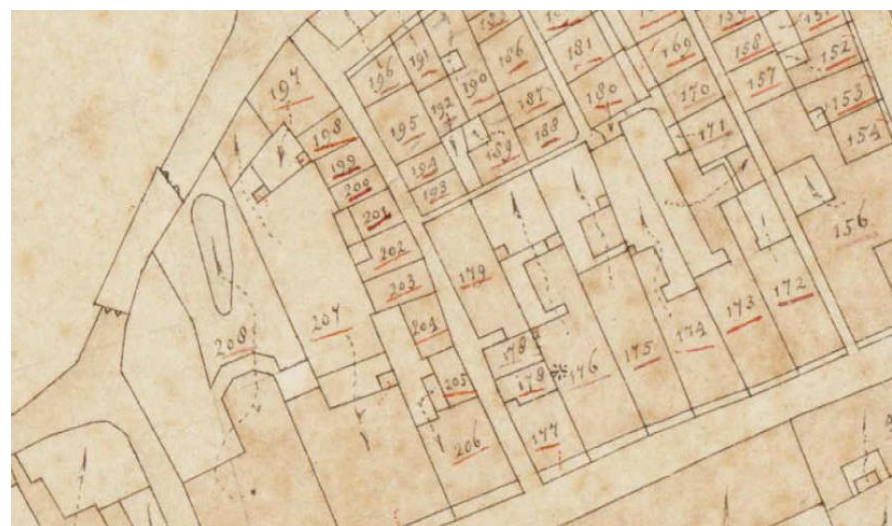

Kadastrale minuut 1832.

Op de wijkkaart van 1843 behoren het pakhuis en het erf nog bij Grote Kerkstraat 43. Op het netteleplan van 1887 is de situatie onveranderd. Uit regesten van akten blijkt ook dat in 1894 kavels 202, 203, 204 en 206 van één eigenaar zijn: zoon Johan Willem Greidanus. Hij is kruidenier en slijter en heeft zijn winkel aan de Grote Kerkstraat 43.

Wijkkaart 1843. Bron: HCL, identificatienummer WRK 1843 G.

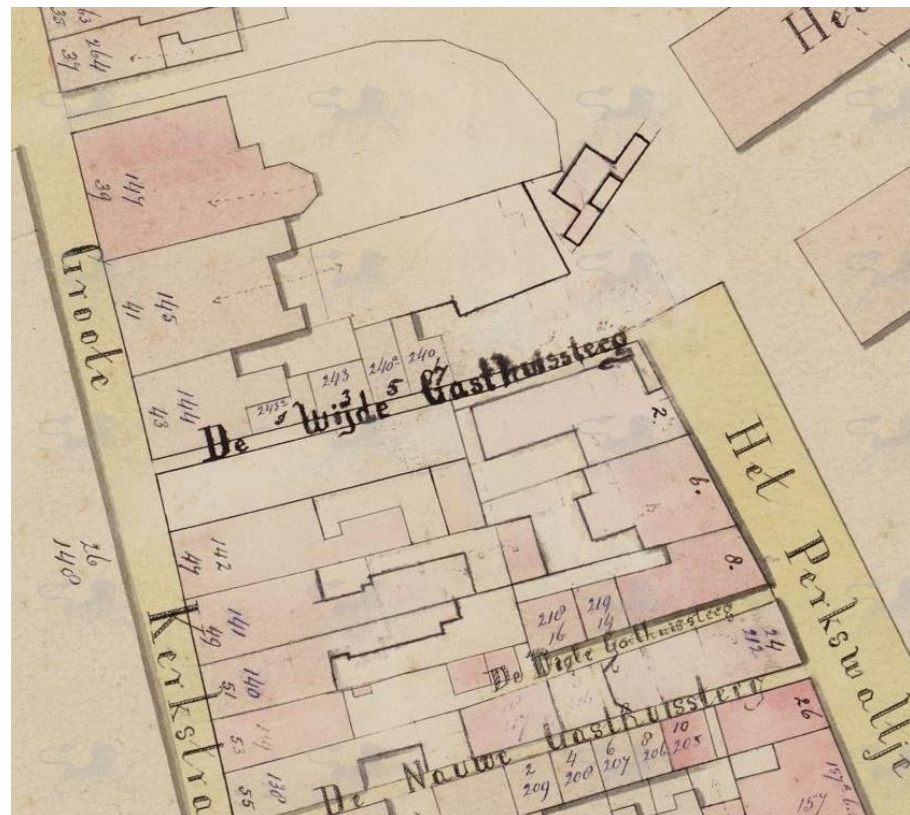
Netteplan 1887.

Vanaf 1857 kocht het 'Sint Antoon' veel panden en terreinen aan de noordzijde van de Grote Kerkstraat en in 1865 bouwde het Sint Anthony Gasthuis zijn nieuwe complex aan de noordzijde van het Perkswaltje. De oude gracht (aan het Perkswaltje) werd gedempt (1864) en aan de zuidzijde kwamen woningen voor het personeel en werd een weeshuis gebouwd. Hiervoor werden langzamerhand bijna alle eenkamerwoningen aangekocht en vervangen door nieuwbouw. Op een kaart van 1876, welke tot in ieder geval 1917 is bijgewerkt, is deze schaalvergroting duidelijk te zien. De zogenaamde Pijlsteegkamers en de eenkamerwoningen aan de Nauwe Gasthuissteeg bleven eerst nog bestaan. De invoering van de woningwet in 1902 leidde ertoe dat vele van deze kamers onbewoonbaar werden verklaard. Door het schrijnende woningtekort bleven ze echter nog lang bewoond. Huisjes die leeg kwamen werden vervolgens langere of kortere tijd door handwerkslieden gebruikt als bedrijfsruimte of door winkels als opslagruimte.⁸ Wijde Gasthuissteeg 240 (tegenwoordig nummer 7) was in 1915 in handen van het 'Sint Antoon'.

Het buurpand, Grote Kerkstraat 45, aan de andere kant van de steeg werd tussen 1887 en 1917 afgebroken.

Grote Kerkstraat 43 blijft tot 1954 in handen van de familie Greidanus. Toch veranderde er wel veel aan de Wijde Gasthuissteeg. Tussen 1887 en 1917 werd de gehele noordelijke helft van de bebouwing aan de steeg gesloopt. Via Hessel Jan Visser wordt het in 1969 aangekocht door het Sint Anthony Gasthuis.

In 1994 is de bebouwing van kavelnummer 243 (Wijde Gasthuissteeg 3) er tussen weg gesloopt.

Wijkaart 1876-1917 (later bijgewerkt). In ieder geval zijn wijzigingen tot en met 1917 bijgewerkt. Perkswaltje 2 werd in 1917 gebouwd en de plattegrond komt overeen. De wijzigingen van 1928 (uitbreiding ziekenhuis) zijn in ieder geval niet bijgewerkt. Bron: HCL, identificatienummer WRK_1876_G.

⁸ Henk Oly, *Een beknopte geschiedenis van het Perkswaltje en de Pijlsteeg*, februari 2017, p. 5

3. Bouwmassa en structuur

Voor een duidelijk overzicht worden eerst de situering en de huidige bouwmassa/structuur beschreven. Vervolgens worden per bouwdeel het exterieur, de constructie en het interieur besproken.

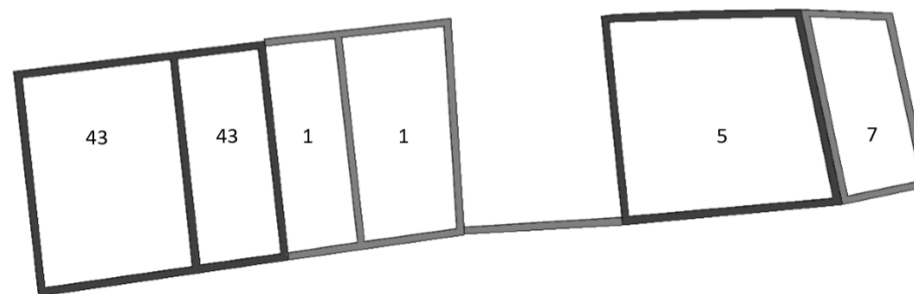
Bij de beschrijving is gekozen om een en ander aan te geven met windrichtingen. Afzonderlijke onderdelen worden beschreven van links naar rechts.

Wanneer bij de vermelding van bijvoorbeeld deuren of kozijnen niet gesproken wordt over profileringen, luikspinningen of andere historische details, mag aangenomen worden dat het om recente invullingen gaat. Met recent wordt de periode van de afgelopen 50 jaar bedoeld.

3.1 Bouwmassa

Grote Kerkstraat 43 bestaat uit een dwars voorhuis van twee bouwlagen en een zolder onder zadeldak. De voorgevel is vier traveeën breed. Het oude ondiepe achterhuis heeft ook twee bouwlagen, maar heeft een plat dak. Gezamenlijk vormen ze een rechthoekige plattegrond. Tegen het achterhuis staat eenlaagse bebouwing op vierkante grondslag, met plat dak. Deze bebouwing heeft als huisnummer Wijde Gasthuissteeg 1.

Na een binnenplaats met muur aan de steeg, staat de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 5 en 7. Het voorste gedeelte van de bebouwing is eenlaags en heeft een afgeknot zadeldak. De plattegrond is nagenoeg vierkant. Tegen de achtergevel van Wijde Gasthuissteeg 5 staat de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 7. Dit bouwdeel heeft een aanzienlijk lagere begane grond en heeft een plat dak. Het is ondiep en heeft een rechthoekige plattegrond.

Schematische weergave van de verschillende bouwdelen met huisnummers.

Kadastrale minuut, 1832.

Grote Kerkstraat 43 (voorhuis en achterhuis): kavelnummer 206;

Wijde gasthuissteeg 1: ter breedte van kavelnummer 205;

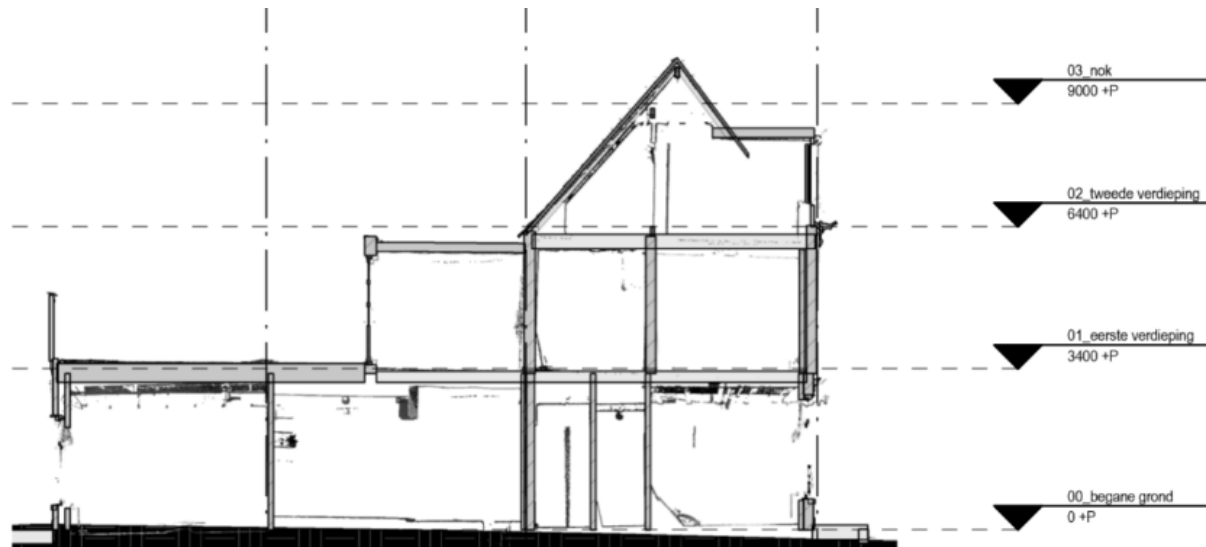
Binnenplaats: ter breedte van kavelnummer 204;

Wijde Gasthuissteeg 5: ter breedte van kavelnummer 203 en 202;

Wijde gasthuissteeg 7: ter breedte van een gedeelte van kavelnummer 201;

Vorgevel. Bron: Adema Architecten, 2018.

Langsdoorsnede. Bron: Adema Architecten, 2018.

Zijgevel west. Bron: Adema Architecten, 2018.

3.2 Structuur

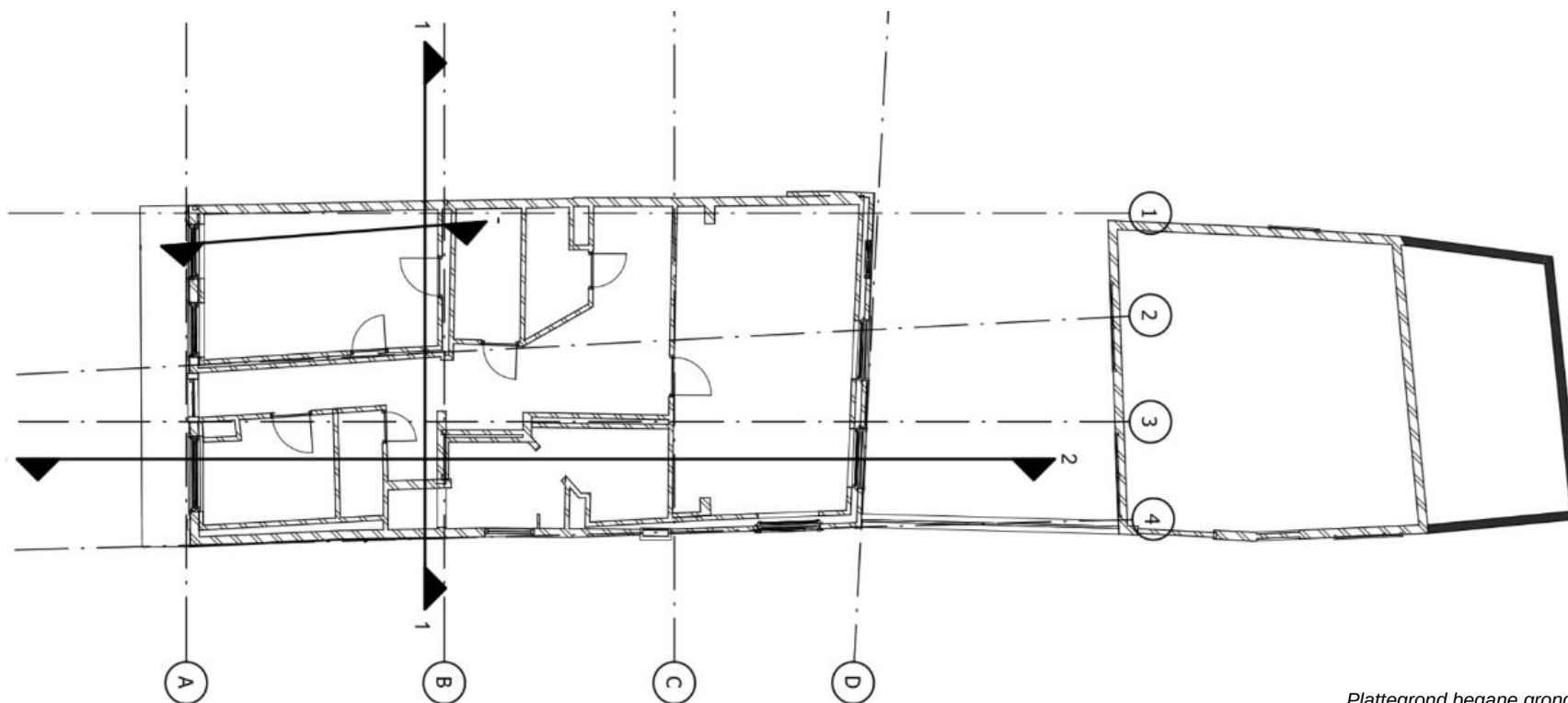
In de huidige plattegronden zijn het oude dwarspand en het achterhuis nog herkenbaar. Ook gezien de aanwezige constructie zijn deze twee oude bouwdelen nog te achterhalen.

Tegenwoordig is er op de begane grond van het dwarspand een middengang. Deze was er op een tekeningen van 1894 en 1954 echter niet. Toen bestond de begane grond uit twee vertrekken naast elkaar. Het westelijke vertrek was volgens tekening in 1894 onderkelderd.

Vanaf de achtergevel van het oude achterhuis bevindt zich de nieuwbouw van Wijde Gasthuissteeg 1. De begane grond telt drie vertrekken. Een keuken op het zuidwesten, een berging op het zuidoosten en een woonkamer op het noorden.

Wijde Gasthuissteeg 5 (voormalige kavel 203) bestaat uit twee bouwdelen: een zuidelijke- en een noordelijke helft. De zuidelijke helft was een langs pakhuis en bestaat tegenwoordig uit drie verschillende bergingen. Het noordelijke bouwdeel (Voormalige kavel 202) bestaat uit twee bergingen.

Wijde Gasthuissteeg 7 is een smal langs bouwdeel met plat dak.

Plattegrond begane grond

4. Voorgeschiedenis

De oudste, maar vermoedelijk behoorlijk waarheidsgetrouwe afbeelding, dateert van de kaart van Sems en Bast uit 1603. Het is het woonhuis dat door Meester metselaar Wiebe Lieuwes werd gebouwd op de plek van een oude stins. Hij kocht de oude stins in 1594.

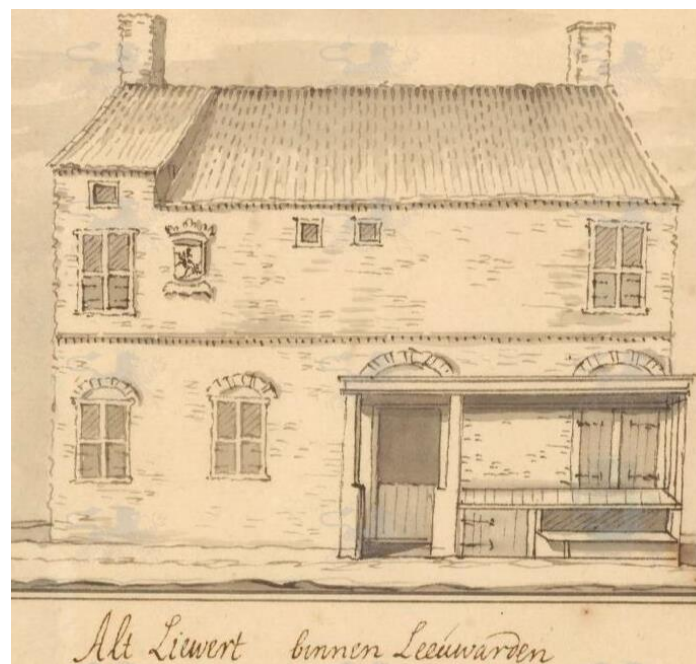
Het voorhuis is een dwarspand met begane grond en halfhoge verdieping. De westelijke helft van de voorgevel heeft een Vlaamse gevel. Aan de achterzijde staat parallel aan de Wijde Gasthuissteeg bebouwing met een zadeldak.

De bebouwing, afgebeeld op de kaart van Sems en Bast, 1603.

Een tweede afbeelding van het pand is getekend door Jacobus Stellingwerf en gedateerd op 1723. Hoewel tekeningen van deze kopiist niet altijd geheel betrouwbaar zijn gebleken, zijn toch bepaalde kenmerken van belang. Het is een dwarspand, de gevel telt vier traveeën, de verdieping is halfhoog en de huidige gevelsteen is zichtbaar. Er is weliswaar geen Vlaamse gevel getekend, maar wel een atypische verhoging op die plek. De luifel komt ook voor op latere tekeningen uit de achttiende eeuw. Tussen beide bouwlagen is een horizontale lijst te zien. In 1669 wordt het pand verkocht voor 1050 goudguldens. Van 1716 tot 1737 is Jan Bruining de eigenaar en enige

bewoner. Vanaf 1737 stijgt de huurwaarde met 50%. Het huis omvatte destijds een royale voorkamer en beschoten winkel, een fraaie kelder, twee keukens, een “doorgegraven put”, een grote regenwaterbak, plaats en “uitdragend” secreteet en afzonderlijk verhuurde potkast. Verder een bovenkamer met een portaal en waterlossing die aan Johannes Thomé en zijn vrouw wordt verhuurd. Daarnaast vijf bovenkamers die apart worden verhuurd en twee boven- en benedenkamers met een ingang in de Wijde Gasthuissteeg die aan diverse personen worden verhuurd. In 1739 wordt het pand voor 1211 goudguldens verkocht. Gezien het grote aantal bovenkamers, meerdere huurders en de waardeinstijging, heeft de eigenaar in 1736-1737 een verbouwing laten uitvoeren. Omdat de kapconstructie van het voorhuis gedateerd wordt op 1762, zal het voorhuis niet in 1739 verbouwd zijn en moet de waardeinstijging zitten in de verbouwing van het pand erachter aan de Wijde Gasthuissteeg. In 1762 is de verkoopprijs weer 856 goudguldens en in 1778 weer 1204 goudguldens. Waarschijnlijk hoort het pand erachter aan de Wijde gasthuissteeg dan niet meer in eigendom gezamenlijk met het voorhuis.

Stellingwerf, 1723.

Een tekening van Bulthuis, uit 1790, laat ter plekke van Grote Kerkstraat 43 een pand zien met twee gevelopeningen op de begane grond en drie ramen op de verdieping. Boven de straat hangt een grote luifel. Het pand was in 1762 verbouwd en had een volwaardige verdieping en nieuwe voorgevel gekregen. Het inmiddels gesloopte Grote Kerkstraat 45, met aanzienlijk lagere kroonlijst, is ook nog afgebeeld.

De oudst bekende foto van het pand dateert van 1890-1895, maar het staat hier zeer onduidelijk op. De huidige pui en een hoge dakkapel staan afgebeeld. Ook Grote Kerkstraat 45 is nog te zien.

Tekening Bulthuis, 1790.

Detail van foto hiernaast, 1890-1895.

Grote Kerkstraat richting oosten, rechts de hoek met de Bollemanssteeg, 1890-1895.
Bron: HCL, FDGRKSA002.

Foto's waar Grote Kerkstraat 43 voor het eerst duidelijk op staat afgebeeld dateren uit de periode 1910-1920. Het pand heeft hier een zestiende-eeuwse zijgevel, een achttiende-eeuwse voorgevel, negentiende-eeuwse vensters op de begane grond en een - dakkapel. Het achterhuis is nog deels zichtbaar met goot, halverwege de verdieping. Daarachter de topgevel van Wijde Gasthuissteeg 1, een hoog pand evenwijdig aan de steeg. Een ander belangrijk gegeven is het kelderluik in de stoep.

Uitgaande van bovenstaande afbeeldingen, de gebruiksgeschiedenis en de fysiek aanwezige bouwsporen, kunnen we het volgende concluderen:

- oorsprong is laat zestiende-eeuws: een dwarspand met Vlaamse gevel, deels onderkelderd en vermoedelijk halfhoge verdieping;
- laat zestiende- of zeventiende-eeuwse oorsprong achterhuis;
- verdieping, nieuwe voorgevel en interne verbouwing 1762;
- gevelopeningen begane grond en dakkapel uit het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Grote Kerkstraat 43, 1910-1920. Bron: HCL, FDGRKRKSB096.

Grote kerkstraat 43, 1910-1920. Bron: HCL, FDGRKRKSB095.

5. Bouwhistorie exterieur

5.1 Voorhuis

Voorgevel zuid

De voorgevel dateert nog grotendeels van 1762. In het laatste kwart van de negentiende eeuw is de gevelindeling ter hoogte van de begane grond gewijzigd. De voorgevel is opgemetseld in harde rode bakstenen. De plint in kruisverband en de penanten in staand verband. De gevel is recent gevoegd met een knipvoeg. De 10-lagenmaat bedraagt 49 ½ - 51 cm. De plint is gepleisterd.

De vier kozijnen met kwartbolle profilering en toognagels, ter hoogte van de verdieping dateren nog van 1762. Het raamhout is vervangen. Voorheen waren het zesruits vensters.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw is ter hoogte van de begane grond een nieuwe gevelindeling gerealiseerd.

Gevelsteen.

Aan de hoekbeëindigingen is te zien dat geen enkel venster op de begane grond overeenkomt met de achttiende-eeuwse gevelindeling.

Alle kozijnen van de begane grond, met kleinere kwartbolle profilering, zijn toen ook vervangen. Ze hebben afgeronde hoeken en diep geprofileerde architraaflijsten. Het raamhout van de T-vensters hoort er nog bij. De gevelopeningen zijn gevat in een houten omlijsting, bestaande uit hoekpilasters met consoles en een kroonlijst met hoekaccenten, kenmerkend voor het neoclassicisme van het laatste kwart van de negentiende eeuw. De kroonlijst met tandlijst zal uit dezelfde periode dateren. De vorige dakkapel waarschijnlijk ook.

In 1955 zijn de huidige dakkapellen toegevoegd en de schoorstenen vervangen.

In 1994 zijn de voordeur, de hardstenen lekdorpels en de linker neut van de entree vervangen. Ook het traliewerk met het symbool van het Sint Anthony Gasthuis zal toen toegevoegd zijn aan de vensters op de begane grond. De zwart geglazuurde verbeterde Oudhollandse pannen dateren waarschijnlijk ook van de laatste restauratie.

Voorgevel.

Vorgevel, hoek zuidwest.

Achtergevels noord

Van het achterhuis van Grote Kerkstraat 43 is een stuk achtergevel zichtbaar. Het dateert uit 1955. De dakkapel in het achterschild van het voorhuis dateert ook van dat jaar.

Achtergevel achterhuis Grote Kerkstraat 43 en dakkapel in het achterschild van het voorhuis. Foto 1973. Bron: HCL, FDGRKRKSA291.

Zijgevel west

In de osendrop is duidelijk te zien dat de voorgevel jonger is dan de zijgevel. Er is een duidelijke bouwnaad en de bakstenen zijn groter. De zijgevel zal nog geheel uit 1595 dateren.

Zijgevel oost

De zijgevel aan de zijde van de steeg is duidelijk van een andere bouwphase dan de voorgevel. Dit is te zien aan de bloktand met de voorgevel en het grotere formaat baksteen. De 10-lagenmaat bedraagt 54 - 54 ½ cm (strek: 20 - 21 cm; kop: 10 - 10 ½ cm; dikte: 4 ½ cm). De zijgevel zal nog uit het eind van de zestiende eeuw dateren. Hoewel geen bouwsporen zichtbaar zijn, moet de topgevel in 1762 zijn verhoogd. Mogelijk met de bakstenen afkomstig van de oude voorgevel. De begane grond is vermoedelijk sinds 1994 gepleisterd en zal vele bouwsporen verhullen. Het kozijn rechtsboven is vernieuwd en was in 1910-1920 nog voorzien van een luik. Het kleine venster is in 1955 ingepast. Erboven was in 1910-1920 destijds recent een venster geplaatst. Ter plekke van de oude achtergevel van het dwarspand is metselwerk ingeboet tijdens de verbouwing van 1955.

Zijgevel oost.

Zijgevel oost, 1910-1920. Bron: HCL, FDGRKRSB095.

Wijde Gasthuissteeg, 1920-1930. Bron: HCL, FDWGASTSB001.

5.2 Achterhuis en Wijde Gasthuissteeg 1

Van de zijgevels van de bebouwing aan de steeg bestaat een foto uit de periode 1920-1930. De oude bebouwing was tweelaags. Het werd al in de zeventiende eeuw aangemerkt als afzonderlijke woning en in de achttiende eeuw waren er meerdere 'cameren'. Het is het deel dat in 1737 werd verbouwd. De bebouwing, zoals afgebeeld op de oude foto, is waarschijnlijk nog het zestiende-eeuwse huis, zoals afgebeeld op de kaart van Sems. In 1955 werden de westelijke zijgevels van het achterhuis en Wijde Gasthuissteeg 1 opnieuw opgemetseld in halfsteens verband. Gezamenlijk vormen ze sindsdien een L-vormig aanzicht. De gehele, mogelijk zestiende-eeuwse kap werd toen ook gesloopt. De gevelindeling dateert van 1955 en 1994. Enkele oude kozijn(stijl)en werden hergebruikt. In 1994 werd Wijde Gasthuissteeg 3 (C 204) afgebroken, waardoor de huidige binnenplaats ontstond. De tuinmuur met hekwerk dateert dus van dat jaar. Hoewel er veel nieuwe gevelopeningen kwamen bleef de achtergevel van Wijde Gasthuissteeg mogelijk behouden. Maar veel zal er niet van over zijn. In de oostgevel is vermoedelijk wel meer oud muurwerk bewaard gebleven.

Wijde Gasthuissteeg, 1973-1974. Bron: HCL, FDWGASTSA004.

De bebouwing van Grote Kerkstraat 43 en Wijde Gasthuissteeg 1. Van links naar rechts: de zijgevel van het voorhuis, de in 1955 vernieuwde tweelaagse gevel van het ondiepe achterhuis en de bebouwing van Wijde gasthuissteeg 1, met achtergevel uit 1994.

Wijde Gasthuissteeg 3 en 5, 1920-1930.

Hoekbeëindiging met kwartklezootjes.

5.3 Wijde Gasthuissteeg 5

De bebouwing ter plekke van dit adres bleef over nadat het in 1994 nagenoeg gehalveerd werd. De zuidelijke helft werd gesloopt.

Bouwhistorisch gezien is de oostgevel aan de steeg het meest interessant. Het pakhuis is nog herkenbaar aan het vernieuwde dakluik met oude hijshaak. In oorsprong is het metselwerk nog zeventiende-eeuws. Op de noordoosthoek is een hoekbeëindiging met kwartklezootjes te zien. De 10-lagenmaat bedraagt 50 cm. Ook het overige metselwerk in rode baksteen (10-lagenmaat: 51 cm) is waarschijnlijk niet jonger dan de achttiende eeuw. De penanten in Friese geeltjes, de borstwering met bakstenen gootklossen en de achtergevel (noord) zijn negentiende-eeuws. De verschillende 'cameren' waren sinds 1818 in handen van de familie Greidanus. Ze zullen in de loop van de negentiende eeuw getransformeerd zijn tot opslagruimte. In 1994 zijn twee voormalige gevelopeningen dichtgemetseld. Het deurkozijn met biljoenprofilering en kapellen dateert van rond 1910. De overige deuren tot verschillende bergingen zijn in 1994 geplaatst. De dakpannen zijn hergebruikt. Alle overige gevels zijn gepleisterd en vertonen geen zichtbare bouwsporen. De bouwmassa komt wel overeen met de plattegrond van 1832. De zuidgevel is in 1994 wel geheel opnieuw opgetrokken.

Wijde Gasthuissteeg 5 en 7.

Wijde Gasthuissteeg 5.

Wijde Gasthuissteeg 5 en 7.

Wijde Gasthuissteeg 3,5 en 7. Foto 1973-1974. Bron: HCL, FDWGASTSA004.

Achtergevel van Grote Kerkstraat 41, met links op de voorgrond de houten bebouwing aan de achterzijde van Wijde Gasthuissteeg 1 en 3. Links op de achtergrond het dak en de dakkapel van Grote Kerkstraat 43. Opname 1972. Bron: RCE.

Grote Kerkstraat 41 (links) en Wijde Gasthuissteeg 5 (rechts), gezien vanaf het platte dak van Wijde Gasthuissteeg 1.

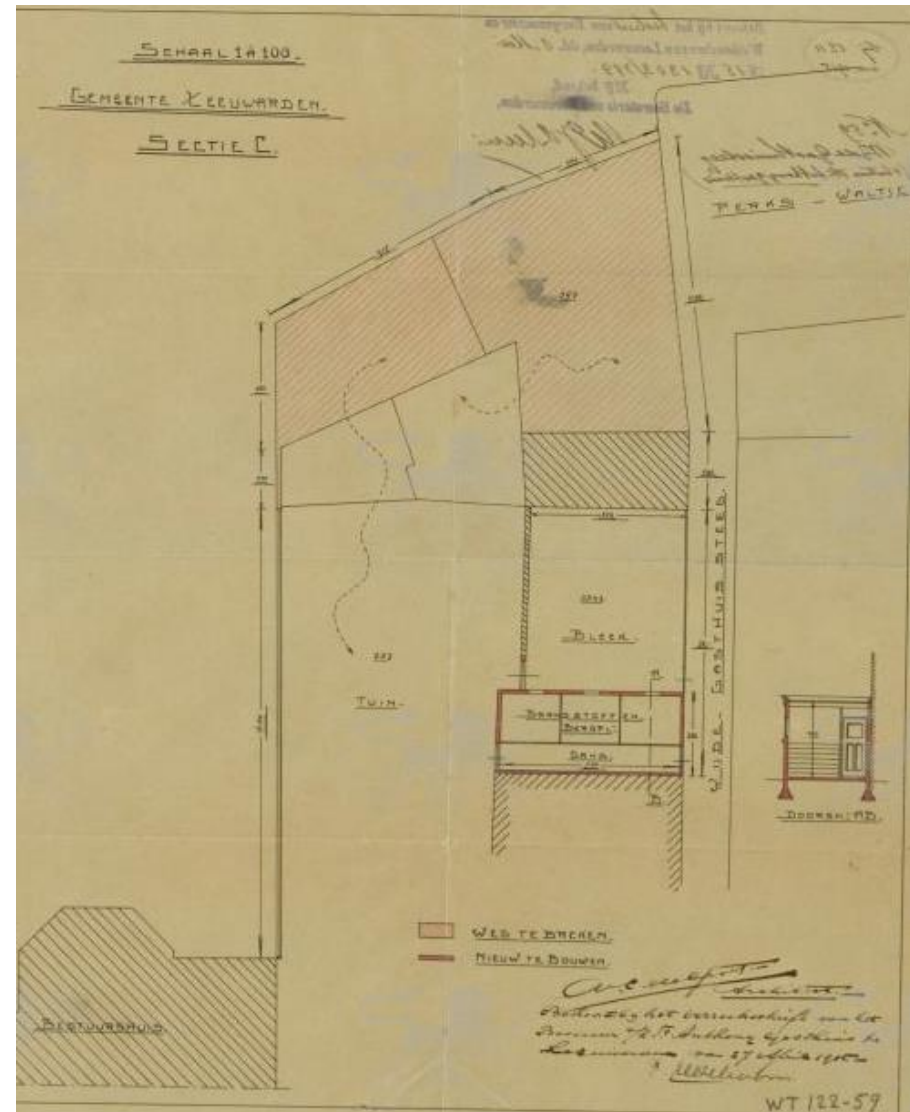
5.4 Wijde Gasthuissteeg 7

Het eenlaagse gebouwtje aan de noordzijde van het complex dateert in oorsprong mogelijk nog uit 1915. Het Sint Anthony Gasthuis liet hier in dat jaar een brandstoffenbergplaats bouwen naar ontwerp van hun huisarchitect W.C. de Groot.

In 1994 is de gevelindeling grotendeels gewijzigd en gepleisterd. De bouwmassa komt nog wel overeen met de situatie van 1915.

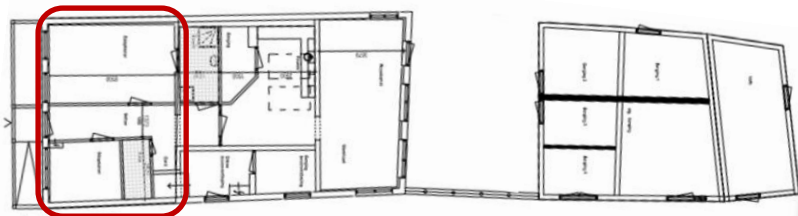
Wijde Gasthuissteeg 7 en 5, vanuit het noordwesten.

Werktekening 1915, W.C. de Groot. De nieuw te bouwen brandstoffenbergplaats komt overeen met de huidige bouwmassa van Wijde Gasthuissteeg 7.

6. Bouwhistorie interieur

6.1 Voorhuis

Kelder

Volgens een tekening uit 1894 is de westelijke helft van het voorhuis onderkelderd (geweest). Het was destijds een bewaarplaats van petroleum. Ook op een foto uit de jaren '10 van de vorige eeuw is op de stoep een kelderluik te zien. Uit regesten van akten uit de achttiende eeuw (1739 en 1778) wordt ook een kelder genoemd. Het is niet duidelijk of het gehele pand onderkelderd is geweest. De huidige begane grondvloer is van beton en sporen van eventuele kelders zijn niet aangetroffen.

Het pand en veel van de bebouwing op het achtererf was van 1810 tot 1954 in eigendom van de familie Greidanus. In de Leeuwarder Courant van 1823 wordt de slijterij van de familie voor het eerst genoemd. Overigens dateert de eerste vermelding als winkel al uit 1739.

In 1846 is Jan Greidanus er Huis- en Rijtuigschilder. Daarna alleen nog vermeldingen als slijterij / kruidenier / brandstoffenhandel.

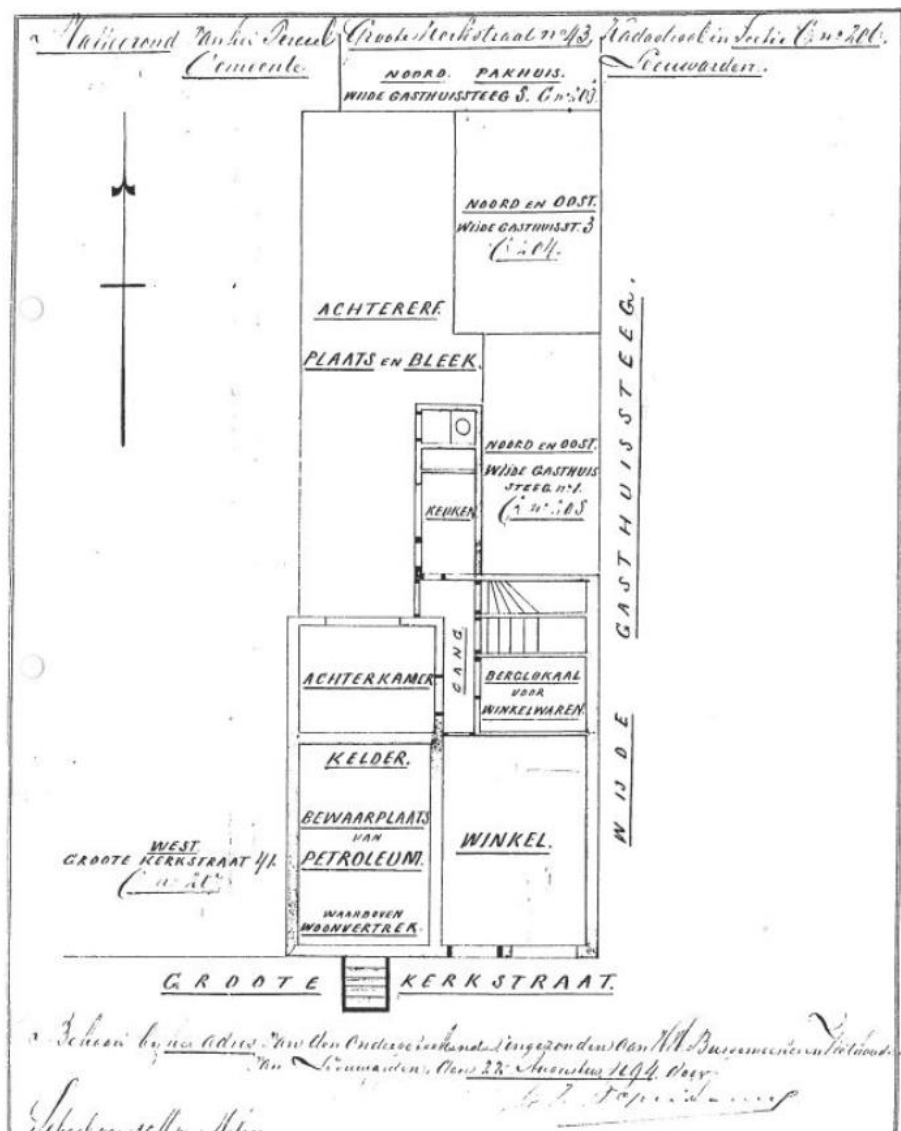
Puik Buitenlandsche VOORLOOP van **BRANDEWIJN**, is te bekomen bij **S. GREIDANUS**, in de Groote Kerkstraat te Leeuwarden.
Leeuwarder Courant, 28-02-1823

De Ondergeteekende zich alhier als **HUIS- en RIJTUIGSCHILDER** gevestigd hebbende, beveelt zich minzaam in de gunst zijner geeerde Stad- en Landgenooten; hopende door eene nette en civiele behandeling zich het vertrouwen zijner begunstigers waardig te maken.

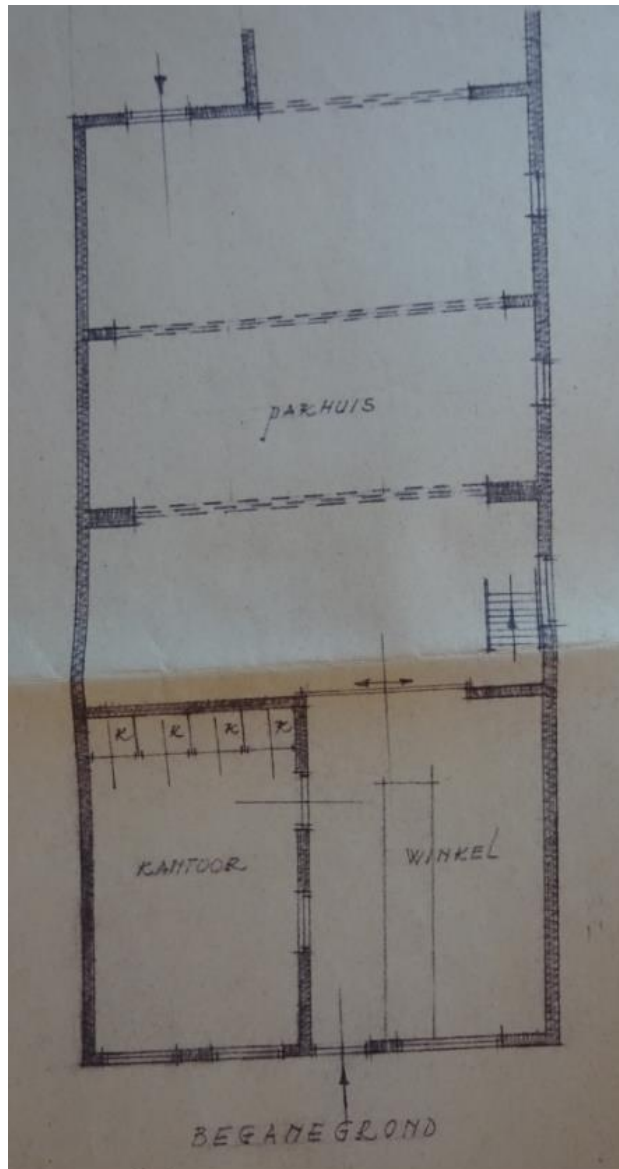
Leeuwarden,
den 18 Mei 1846.

JAN GREIDANUS,
Groote Kerkstraat, letter G, no. 144.

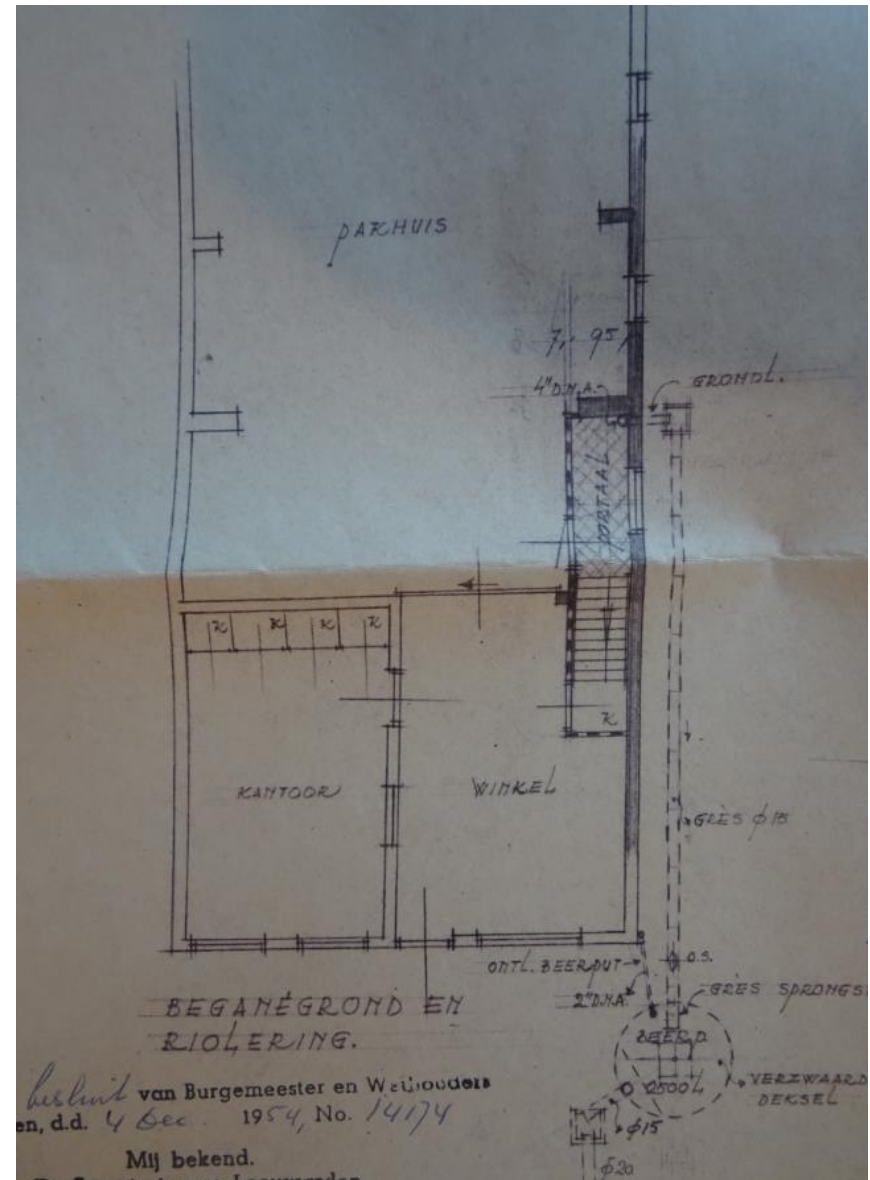
Leeuwarder Courant, 22-05-1846

Bouwtekening 22 augustus 1894. Bron: Gemeente Leeuwarden, afdeling Monumentenzorg.

Plattegrond begane grond, bestaande situatie 1954. Architect: S. Riddersma, Huizum.

Plattegrond begane grond, gewijzigd 1954. Architect: S. Riddersma, Huizum. Bron: HCL.

Begane grond

De begane grond van het voorhuis bestaat uit vijf afzonderlijke ruimten. Op het westen een grote kamer, in het verlengde van de voordeur een middengang en aan de oostzijde een kamer, een toilet en een trapportaal. De huidige indeling was al aanwezig vóór de verbouwing van 1994. Op de plattegrond van 100 jaar eerder en die van 1954 was er geen middengang. De trap naar boven werd ook in 1954 gerealiseerd.

De balklaag boven de begane grond bestaat uit ongeprofileerde eiken balken van verschillend formaat. Ze zijn dendrochronologisch gedateerd op een bouwjaar van 1591-1598. In totaal bestaat de balklaag uit acht balken.

De hart op hart afstand varieert van 80 tot 126 cm. Van west naar oost:

1. strijkbalk 15 x 13 cm;	2. balk 36 x 15 ½ cm;
3. balk 36 x 15 ½ cm;	4. balk 22 x 14 ½ cm;
5. balk 22 x 14 ½ cm;	6. balk 22 x 13 cm;
7. balk 22 x 13 cm;	8. balk 21 x 14 cm.

Begane grond: twee eiken balken boven de westelijke voorkamer.

Aan de westgevel zitten twee eiken haardravelingen van 26 x 10 cm. Aan de oostgevel zitten ook twee eiken ravelingen van 21 x 14 cm. Beide hart op

hart afstanden van 145 cm maakten grote haardplaatsen mogelijk. Boven de oostelijke haard is nog een gemetseld haardgewelf aanwezig. In de voorkamer op het westen is een kwartbol geprofileerde console (straal: 70 mm) uit de bouwtijd zichtbaar in de voorgevel. Onder de andere balk is te zien dat een console is weggehaald. In de oostelijke voorkamer zijn geen sporen van dergelijke consoles zichtbaar, maar wel kistbalken langs de voorgevel. De vloerdelen bovenop de balklaag zijn 28 - 33 cm breed en zullen ook nog uit de late zestiende eeuw dateren.

Console onder balk.

Haardravelingen aan de westgevel.

Boven de westelijke voorkamer (de oude winkel) hebben de balken en vloerdelen een okergele afwerking en boven de middengang en oostelijke voorkamer zijn de balken en vloerdelen donkergroen geschilderd. De anderhalf steens achtergevel is geheel gepleisterd, maar zal nog uit de bouwtijd dateren. Uit de achttiende eeuw zijn ter hoogte van de grond geen onderdelen aangetroffen.

Het beleg van de vensters is kwartbol geprofileerd en negentiende-eeuws. Het raamhout heeft aan de binnenzijde een kleine ojiefprofilering. Recente toevoegingen zijn de voorzetwanden van kalkzandsteen, binnenkozijnen, binnendeuren, plavuizen, betonvloeren, betontegels (portaal), dagstukken, vensterbanken, plinten, vloerbedekking, radiatoren en de complete afwerking van het toilet.

Haardtraversen en haardgewelf aan de oostgevel.

BEKROONDE JENEVER

op de **Tentoonstellingen** *London, Amsterdam en Parijs* en verdere **LIKEUREN** enz. zijn te bekomen bij **J. N. GREIDANUS**, Groote Kerkstraat, Leeuwarden.

Leeuwarder Courant, 25-12-1868.

Scheikundig onderzocht **Alteantsch ANIJSZAAD**, bij **J. N. GREIDANUS**, Groote Kerkstraat te Leeuwarden.
Leeuwarder Courant, 04-02-1859.

DRANKEN zonder Alcohol.

**FRAMBOZEN.
ORANJE.
AARDBEZIËN.
KERSEN.
CITROEN.
NAPOLITAIN.**

1e qualiteit.

Aanbevelend,

J. W. GREIDANUS,

Gr. Kerkstraat,

Leeuwarden.

Leeuwarder Courant, 15-08-1900.

Motor-Petroleum.

De Maatschappij tot verkoop van Petroleum, voorheen **H. RIETH & Co.**, geeft hiermede aan h.h. motorhouders kennis, dat vanaf **1 Mei 1912** hare **prima MOTOR-PETROLEUM** steeds voorradig is bij hare filialen:

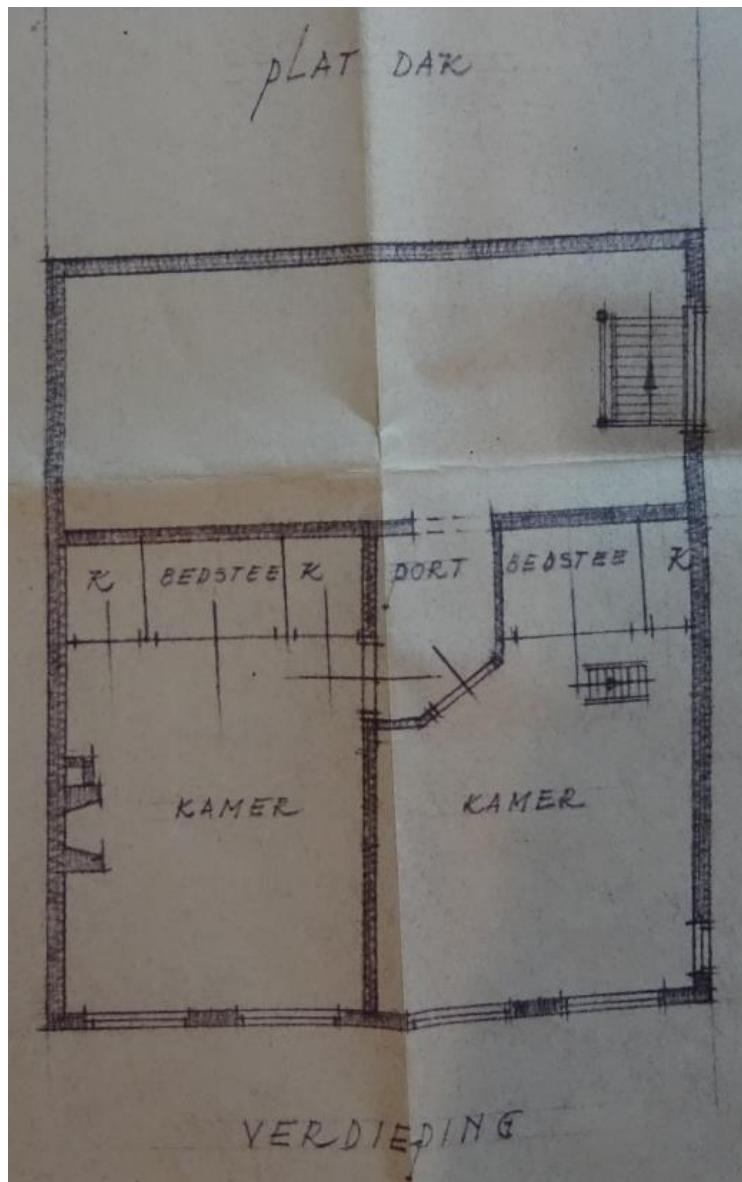
Maatschappij tot verkoop van Petroleum
voorheen **H. RIETH & Co.**

DEPÔT LEEUWARDEN.

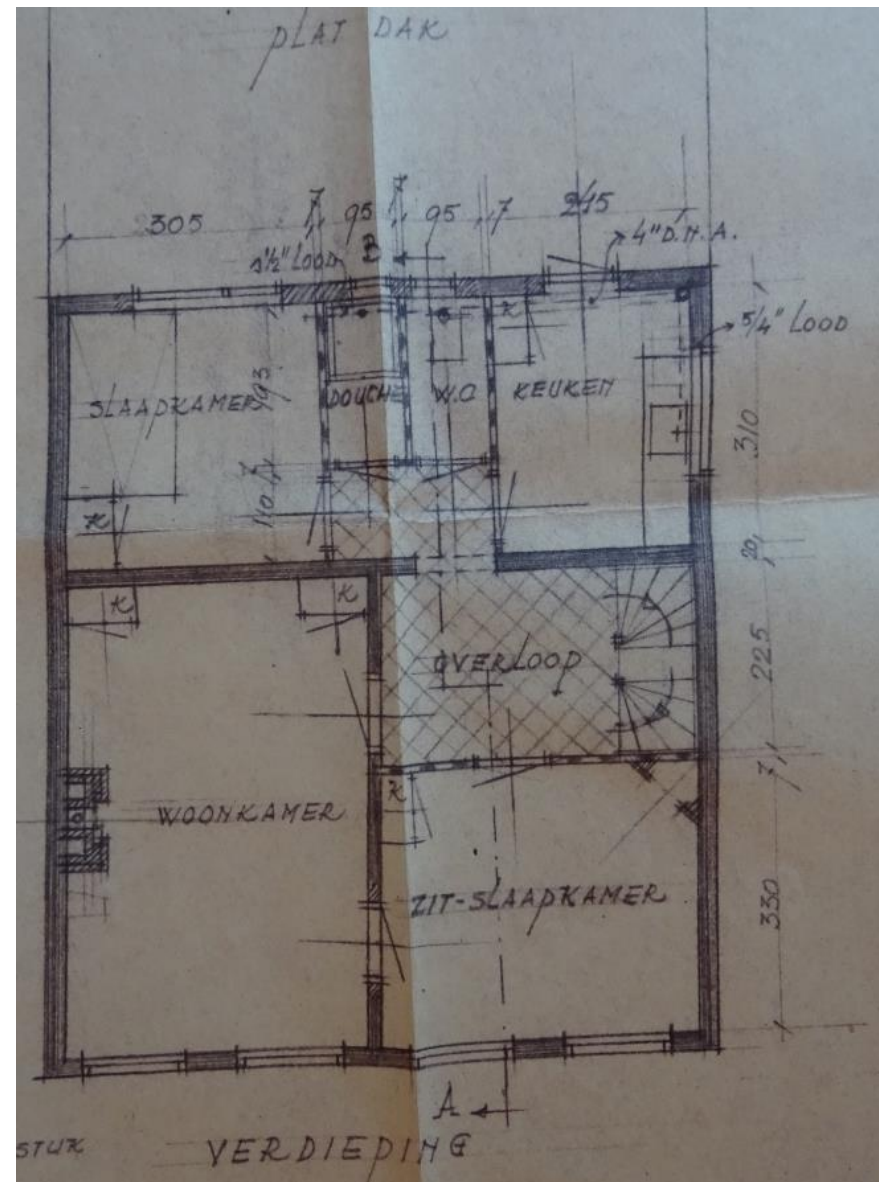
Depôthouder: de heer **J. W. GREIDANUS,**

GROOTE KERKSTRAAT 143.

 Koopers kunnen steeds verzekerd zijn van prompte bediening en billijke prijzen.
Leeuwarder Courant, 03-05-1912.

Plattegrond verdieping, bestaande situatie 1954. Architect: S. Riddersma, Huizum.

Plattegrond verdieping, gewijzigd 1954. Architect: S. Riddersma, Huizum. Bron: HCL.

Verdieping

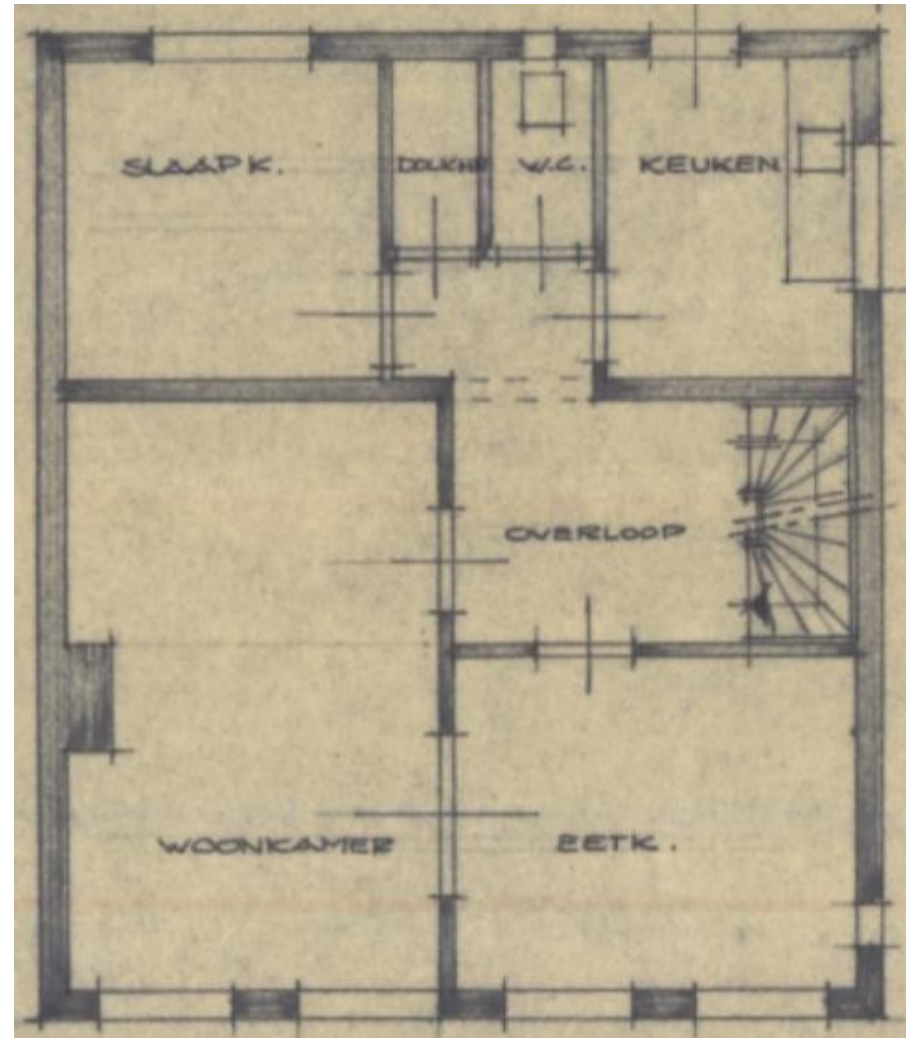
Vermoedelijk was de zestiende-eeuwse verdieping maar halfhoog, gezien de oude tekeningen. In de zijgevel zijn hier echter geen sporen van te zien, maar ter hoogte van de verdieping zijn ook geen zestiende-eeuwse onderdelen meer aangetroffen. Grote Kerkstraat 43 werd in 1762 verbouwd en dat is op deze hoogte goed te zien. De balken van voor- tot achtergevel zijn namelijk kwartbol geprofileerd (straal 21-25 mm). Ze hebben een hart op hart afstand van 91 cm en een formaat van 23 x 19 cm. De vloerdelen erboven zijn 21 - 25 cm breed. Rondom zijn geprofileerde kistbalken te zien. Aan de noordzijde van de westelijke kamer zat sinds 1762 tot 1955 een bedsteewand. Dit is ook te zien aan kistbalken, zo'n 120 cm uit de achtergevel. In het westelijk vertrek zijn haardravelingen aanwezig (ongeprofileerd, 19 x 14 cm en met een hart op hart afstand van 151 cm). Ook hier zat dus een grote haard.

Het metselwerk van de voorgevel is vanuit de binnenzijde op enkele plekken zichtbaar. Het is opmerkelijk dat aan de binnenzijde drie speklagen van gele baksteen zijn te zien, wat doet denken aan zestiende-eeuwse renaissance. Bovendien is de baksteen wat zachter dan de baksteen in het exterieur. De 10-lagenmaat (48-51 cm) komt echter overeen met de voorgevel, in de renaissance zou je zandstenen speklagen verwachten en bovenlangs de vensters loopt nog een grenen latei, waarvan het hout sterk doet denken aan de achttiende eeuw.⁹ Ondanks de behoorlijke dikte van de voorgevel (36 cm) is het uitgesloten dat de binnengevel nog uit de late zestiende eeuw dateert.

De vensters in de voorgevel hebben achttiende-eeuws beleg met klein olijf en geprofileerde vensterbanken. Op de verdieping is nog één paneeldeur aanwezig, maar deze is aan beide zijden beplaat. Het kozijn is kwartbol geprofileerd en zal ook nog uit 1762 dateren.

Er is een summier onderzoek gedaan naar kleurlagen op balken en vloerdelen daarboven:

- voorkamer west: lichtbruin (met bordeauxrode kralen) op blauw;
- bedstee: donkergroen;
- kamer zuidoost: geelgroen op mintgroen op donkergroen;
- overloop noordoost: okergeel.

Verdieping gewijzigd, 13-11-1969. Architectenbureau Wiersma en Brugman.

⁹ Constatering P. Borghaerts, d.d. 09-01-2019

Verdieping: kamer west.

Verdieping, kamer west: aftekening van voormalige bedstee.

Penant voorgevel met drie speklagen. Deze speklagen komen ook voor in het andere penant.

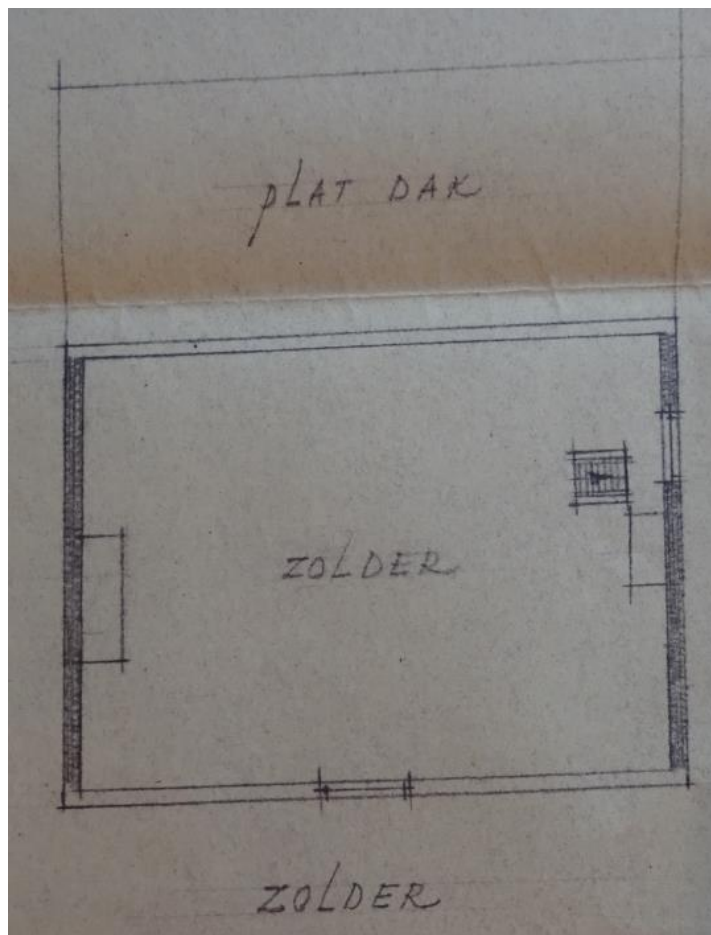
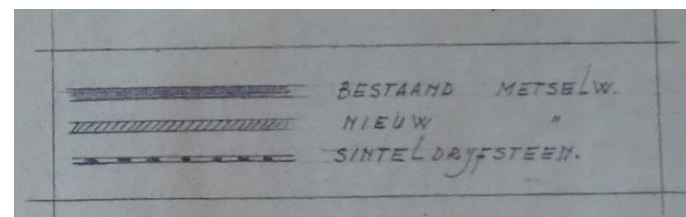
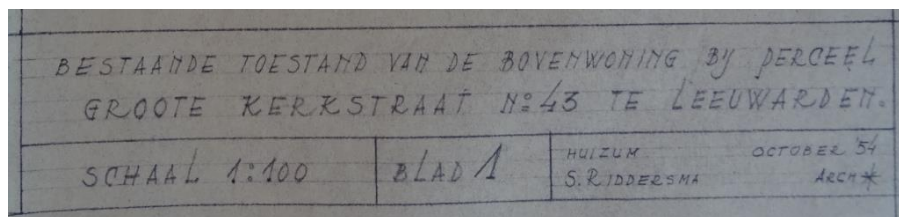
Verdieping, overloop: balklaag met aftekening oude indeling.

In de negentiende eeuw is er een getoogde doorgang naar het achterhuis gemaakt. Ook zijn er op pleisterwerk achter voorzetwanden resten van negentiende-eeuws behang aangetroffen.

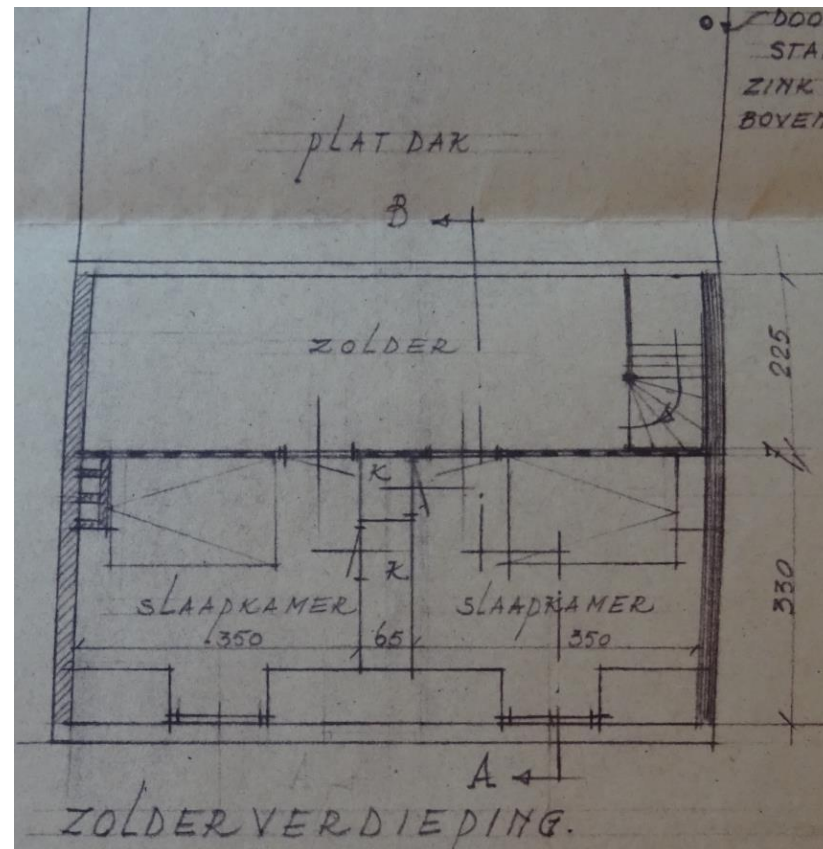
In 1955 heeft er een grondige verbouwing plaatsgevonden. De overloop met trappenhuis werd gerealiseerd en in de voorkamer op het zuidoosten kwamen grote doorbraken. Boven het verlaagd plafond van de overloop is de achttiende-eeuwse indeling nog zichtbaar door de aftekening op de balklaag. Deze indeling is ook te zien op de bestaande situatie van 1954. De volgende afwerkingen dateren nog van 1955: beleg, architraaflijsten, haarden, voorzetwanden van zachtboard op schroten, verlaagde plafonds, kasten, (kwarthol geprofileerde) kozijnen en deuren. Ook zijn er twee vensterbanken (kamer zuidoost) en beleg (venster zuidoost) vervangen.

Datering van de verbouwing: 07-04-1955.

Plattegrond zolder, bestaande situatie 1954. Architect: S. Riddersma, Huizum.

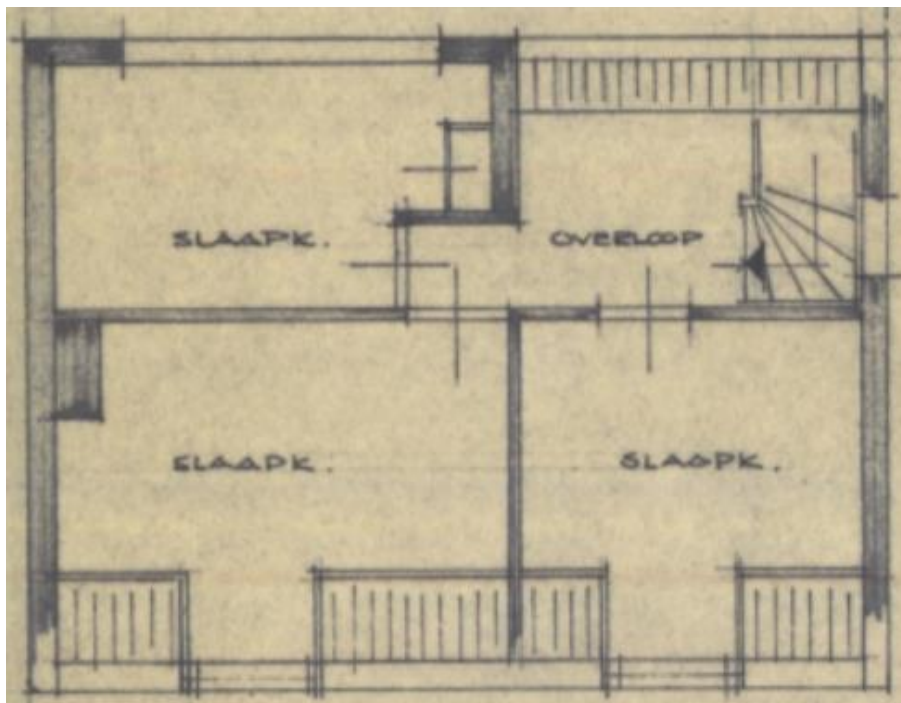

Plattegrond zolder, bestaande situatie 1954. Architect: S. Riddersma, Huizum.
Volgens de legenda betekent gearceerd muurwerk nieuw metselwerk. Ter hoogte van de zolder zou de westgevel dus opnieuw opgemetseld zijn. Dit blijkt echter niet uit de vondsten ter plekke. Het lijkt nog grotendeels om oud muurwerk te gaan. Waarschijnlijk uit de late zestiende eeuw.

Zolder

Ter hoogte van de zolder zien we de bouwfasen van 1762 en 1955. Aan de beide topgevels zijn de aftekeningen van voormalige schoorstenen zichtbaar. In de westelijke zijgevel zijn een rondboognisje en venster dichtgemetseld. In beide zijgevels konden 10-lagenmaten worden opgenomen. Deze bedraagt 53 ½ cm en komt overeen met de oostelijke zijgevel.

Ook de zolder werd in 1955 verbouwd. Indeling, kozijnen, deuren, kasten, schrootjes en vensterbetimmeringen dateren allemaal van deze bouwfase.

Plattegrond zolder, 1969.

Kapconstructie

Ter hoogte van de zolder is nog de grenen kapconstructie van 1762 aanwezig, maar wel in behoorlijk geschonden staat. In totaal staan er zes nokspanten. Alle dekbalken en korbels zijn verwijderd en de flieringen zijn afgekapt. Voor de inpassing van de drie dakkapellen zijn meerdere spantbenen weggenomen (en hergebruikt als raveling). De nog aanwezige spantbenen hebben een formaat van 14 x 9 cm. De dekbalken zaten met een pengatverbinding en toognagels aan de spantbenen. Blokkeels en aanlopers horen bij de achttiende-eeuwse kap. De korbels hadden een borstverbinding met de spantbenen. De overgekeekte haanhouten zijn secundair. Al het dakbeschot is vernieuwd.

Spantbenen en afgekapte fliering van de spantbene van het voorschild.

Oostgevel en kapconstructie: spantbeen met pengatverbinding en afgekapt fliering.

Telmerken

De verschillende onderdelen van een kapconstructie werden in een werkplaats gemaakt, in elkaar gepast en genummerd met telmerken. Vervolgens werden ze weer uit elkaar gehaald en naar de bouwplaats gebracht. De genummerde delen werden hier weer bij elkaar gezocht en geplaatst.

De telmerken staan aan de westzijde van de spanten. De spanten staan niet in volgorde van nummering, maar alle spannummers lijken wel aanwezig. Slechts van één spant zijn geen telmerken zichtbaar door de aftimmering. In principe hadden de spanten allemaal dezelfde hoogte en maakte het dus niet zoveel uit of ze in volgorde van nummering kwamen te staan.

De telmerken zijn aangebracht met een guts, in de vorm van halve maantjes. Er is geen verschil in links of rechts. Het was tot en met de zeventiende eeuw wel gebruikelijk om het verschil in linker- en rechter onderdelen van het spant aan te geven door een verschil in telmerken. Het is een uniform telmerksysteem dat consequent is doorgevoerd. Slechts op de spantbenen zijn de telmerken aangetroffen, maar ze zullen oorspronkelijk ook op de dekbalken en korbeels hebben gestaan.

Telmerken per spant, van oost naar west:

Spant	Telmerk links	Telmerk rechts
1	⌞	⌟
2	⌞⌞	
3		⌟⌟⌟
5		⌞⌞
6		
4		⌞⌞⌞⌞

Telmerk 1.

Telmerk 2.

Telmerk 5.

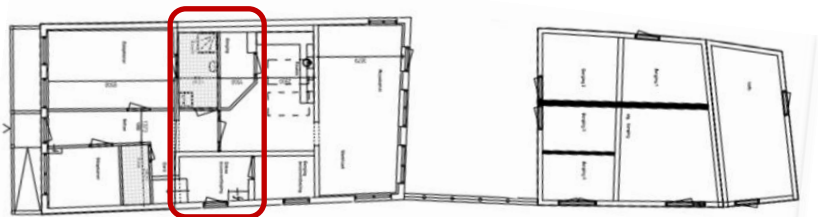

Telmerk 4.

Kapconstructie: blokkeel, aanloper, spantbeen, borstwering, muurplaat en spoor.

6.2 Achterhuis

Begane grond

Intern zijn de contouren van het oude achterhuis nog slechts te herkennen aan de west- en oostgevel en twee hoekpenanten van de achtergevel. De balklaag boven de begane grond bestaat uit ongeprofileerde eiken balken van $19 \frac{1}{2} \times 12$ cm en een hart op hart afstand van 71 cm. Het eikenhout is vergelijkbaar met de balklaag boven de begane grond van het voorhuis. Waarschijnlijk werd het achterhuis gelijktijdig met het voorhuis gebouwd in 1595. De balklaag was overigens dendrochronologisch niet dateerbaar. De vloerdelen erboven dateren van de verbouwing van 1955. Het plafond in het portaal naar de bovenwoning ook. Evenals de rondboogdoorgang daar ter plekke. Ten westen ernaast was vóór 1955 al geen muur meer. Alle overige afwerkingen dateren van de laatste verbouwing van 1994: glazen portaal, deuren, kozijnen, plavuizen, verlaagde plafonds, voorzetwanden en kasten.

Verdieping

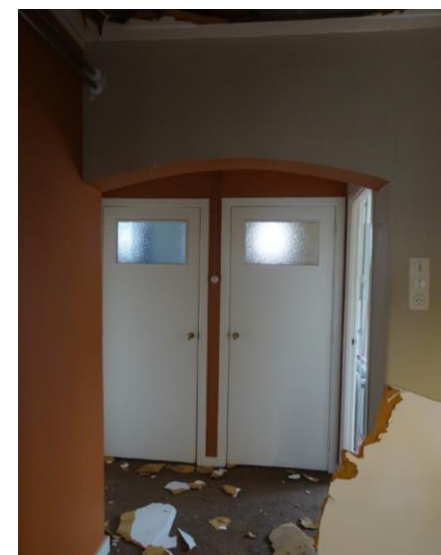
Hoewel op de foto van 1920-1930 is te zien dat het achterhuis een verdieping had, met mogelijk zestiende-eeuwse oorsprong, is tijdens de verbouwing van 1955 nagenoeg alles op deze bouwlaag vernieuwd. Slechts de westgevel zal nog oorspronkelijk zijn. Boven het plafond is het zestiende-eeuwse metselwerk van de achtergevel van het voorhuis te zien. Voor het platte dak werden oude vloer- en wanddelen hergebruikt en ook een oude (later beplaatte) paneeldeur is hergebruikt. Voor de rest dateert nagenoeg alles van de verbouwing van 1955: balklaag plat dak, kwarthol geprofileerde kozijnen, deuren, architraaflijsten, verlaagde plafonds en vensterbetimmeringen. Het toilet en de douche zijn in 1994 nog gemoderniseerd.

Eiken balk boven de begane grond van het achterhuis.

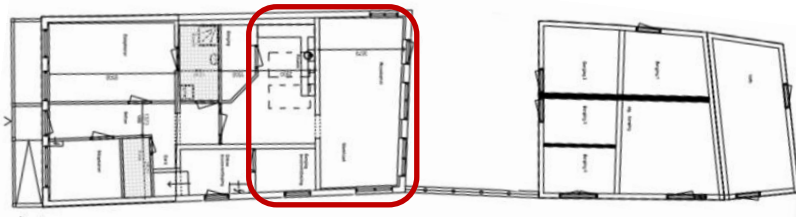

Begane grond: portaal naar bovenwoning.

Verdieping: doorgang naar achterhuis.

6.3 Wijde Gasthuissteeg 1

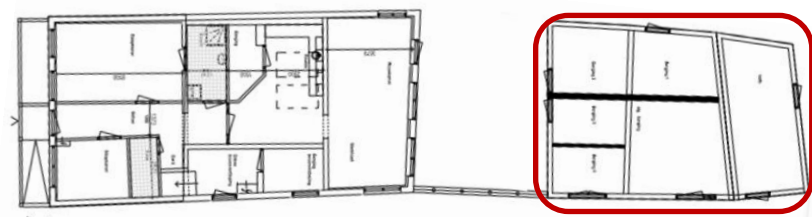

Dit eenlaagse pand is in 1994 nagenoeg geheel nieuw opgebouwd. Balklagen, verlaagde plafonds, voorzetwanden, vloerdelen, keuken en vensterbetimmeringen dateren allen van deze verbouwing.

Achterkamer Wijde Gasthuissteeg 1, begane grond.

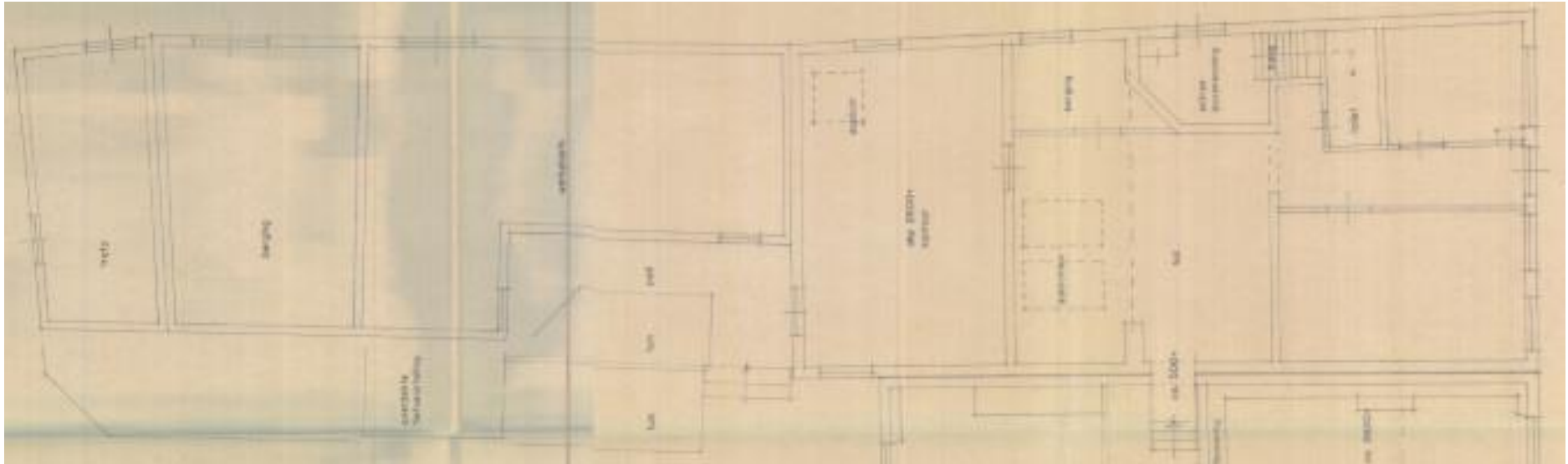
6.4 Wijde Gasthuissteeg 5 en 7

Hoewel de bouwmassa en buitengevels nog grotendeels oud zijn, is er in het interieur geen sprake meer van historische afwerkingen. Zelfs de constructie is aan het zicht onttrokken. Enkele oude balken zijn hergebruikt. De huidige afwerking bestaat voornamelijk uit kalkzandsteen, pleisterwerk en beton. Enkele afzonderlijke ruimtes en de kapconstructie waren niet toegankelijk.

Interieur Wijde Gasthuissteeg 7.

Plattegrond complex bestaand, Van Manen en Zwart, 1994.

Plattegrond complex gewijzigd, Van Manen en Zwart, 1994.

7. Waardestelling

7.1 Uitgangspunten

In dit hoofdstuk worden uitspraken gedaan over de waarden van het object van onderzoek, gebaseerd op de interpretaties en gekoppeld aan referenties en vergelijkingen. Het is een onafhankelijke en objectieve waardestelling, zuiver en alleen gebaseerd op de cultuurhistorische waarden van de bestaande situatie. De bouwtechnische toestand en toekomstige gebruikersbelangen zijn niet meegenomen in de afweging. Het belangrijkste onderdeel van dit hoofdstuk is de interne waardestelling. Aan de hand van een beschrijving en waarderingsplattegronden worden de verschillende onderdelen gewaardeerd. Ze krijgen op basis van gaafheid en/of zeldzaamheid een hoge monumentwaarde, een positieve monumentwaarde of een indifferente monumentwaarde. Binnen de context van het object wordt gekeken naar het exterieur (bouwmassa, kapvormen en gevels), de constructie en het interieur per bouwlaag.

Het toekennen van waarde aan het gebouw is gedaan aan de hand van de Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek, uitgegeven in 2009.¹⁰ In deze Richtlijnen worden drie categorieën aangegeven:

Hoge monumentwaarden (blauw): van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object (categorie 1, behoud noodzakelijk).

Positieve monumentwaarden (groen): van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object (categorie 2, behoud wenselijk).

Indifferente monumentwaarden (geel): van relatief weinig belang voor de structuur en/of betekenis van het object (categorie 3, aangepaste vervanging mogelijk).

De beschrijving van de waardestelling is een toelichting op de waarderingsplattegronden. De kleuraanduiding op de plattegronden betreft de zichtbare afwerking. Erachter kunnen afwerkingen zitten met hogere monumentwaarden. In het voorhuis en achterhuis van Grote Kerkstraat 43 is wel duidelijk dat boven de verlaagde plafonds de oude balklagen en

vloerdelen zitten. De monumentwaarde is hier als blauw (hoog) weergegeven.

7.2 Algemeen

Grote Kerkstraat 43

Onderdelen van de oorspronkelijke laat-zestiende-eeuwse, de achttiende- en negentiende-eeuwse bouwfasen hebben hoge monumentwaarde vanwege de intrinsieke zeldzaamheid van historische onderdelen.

Nagenoeg de complete interieurafwerking dateert van 1955 en 1994 en heeft indifferente monumentwaarde.

Wijde Gasthuissteeg

Mogelijk is alleen de westgevel van Wijde Gasthuissteeg 1 nog oud en dus monumentaal.

De rest van de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 1 heeft geen monumentale waarde.

Voor de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 5 geldt hoge monumentwaarde voor de bouwmassa en het historische metselwerk van de buitengevels.

De bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 7 heeft positieve monumentwaarde.

De interieurafwerking van de bebouwing aan de Wijde Gasthuissteeg heeft indifferente monumentwaarde.

Regionaal belang

Grote Kerkstraat 43 is van belang vanwege het inzicht in de eigen bouwgeschiedenis, maar ook de kennis die door het onderzoek is opgedaan over de oude stins.

Stedenbouwkundig belang

Grote Kerkstraat 43 en de bebouwing aan de Wijde Gasthuissteeg biedt inzicht in de stedenbouwkundige ontwikkeling van het gebied.

Vanwege de stedenbouwkundige ligging als een van de gasthuiswoningen in de gesloten bebouwing aan de tuinen van het instituut.

¹⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst, Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, Den Haag 2009

7.3 Bouwmassa

De oorspronkelijke bouwmassa van een voorhuis met zadeldak en ondiep achterhuis van Grote Kerkstraat 43 heeft hoge monumentwaarde. Vanwege de tastbare herinnering aan de voormalige gesloten gevelwand aan de westzijde van de steeg, heeft Wijde Gasthuissteeg 5 hoge monumentwaarde. Ook het dakluik is voor de bouwmassa (niet intrinsiek) van belang als herinnering aan de pakhuisfunctie.

De bouwmassa van Wijde Gasthuissteeg 7 heeft positieve monumentwaarde.

Het platte dak van het achterhuis, de dakkapellen op het voorhuis en de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg 1 hebben indifferente monumentwaarde.

7.4 Exterieur

Gevels

Vanwege de gaafheid en de herinnering aan de oorspronkelijke bouwphase hebben de zijgevels van het voorhuis hoge monumentwaarde.

Vanwege de karakteristieke verschijningsvorm van een achttiende-eeuwse voorgevel, aangepast in de negentiende eeuw, heeft de voorgevel met pui en kroonlijst hoge monumentwaarde. Bovendien is de negentiende-eeuwse winkelpui behoorlijk gaaf bewaard gebleven, zelfs inclusief raamhout.

Vanwege de herinneringswaarde aan de voorloper en een verbouwing heeft de gevelsteen hoge monumentwaarde.

Vanwege de bouwhistorische gelaagdheid en oude oorsprong hebben de gemetselde gevels van Wijde Gasthuissteeg 5 hoge monumentwaarde. De waarde van de westgevel is door het pleisterwerk vooralsnog onbekend. Gezien de kans dat het bij de oude bouwmassa behoort, is deze voor de zekerheid in blauw weergegeven. Ditzelfde geldt voor de westgevel van Wijde Gasthuissteeg 1.

Als onderdeel van het oeuvre van architect W.C. de Groot heeft de bebouwing van Wijde Gasthuissteeg positieve monumentwaarde.

Grote Kerkstraat 43, 1966. Bron: HCL, FDGRKRKSA672

De volgende gevels hebben indifferente waarde vanwege de geringe ouderdom:

- zijgevel oost van achterhuis Grote Kerkstraat 43;
- achtergevel ter hoogte verdieping achterhuis Grote Kerkstraat 43
- zijgevels van Wijde Gasthuissteeg 1;
- achtergevel Wijde Gasthuissteeg 1;

Al het pleisterwerk op alle buitengevels heeft indifferente monumentwaarde. Deze waarde geldt ook voor beide schoorstenen op het voorhuis.

Gevelopeningen

Vanwege de gaafheid en kenmerkende uitvoering hebben de kozijnen in de voorgevel hoge monumentwaarde. Deze waarde geldt ook voor het raamhout van de voorgevel ter hoogte van de begane grond.

In de voorgevel hebben de voordeur, het traliwerk en het raamhout op de verdieping geen monumentwaarde.

Alle overige kozijnen, ramen, deuren en dichtgemetselde voormalige gevelopeningen in de buitengevels van alle bouwdelen hebben indifferente monumentwaarde.

Dak

De dakpannen van Wijde Gasthuissteeg 5 hebben positieve monumentwaarde.

De drie dakkapellen en de dakpannen op het voorhuis hebben indifferente monumentwaarde.

Tuinmuur

De gemetselde tuinmuur met ijzeren hekwerk aan de binnenplaats heeft indifferente monumentwaarde.

7.5 Constructie

Draagconstructie

Het casco van voor- en achterhuis van Grote Kerkstraat 43 heeft hoge monumentwaarde. De ongeprofileerde balklagen met brede vloerdelen boven de begane grond en de kwartbol geprofileerde balken boven de verdieping zijn kenmerkend voor de bouwtijd.

De achtergevel van het voorhuis (beide bouwlagen) en de hoekpenanten van de achtergevel van het achterhuis (ter hoogte begane grond) hebben ook hoge monumentwaarde, als herinnering aan de oude bouwmasa.

Kapconstructie

Wat nog over is van de achttiende-eeuwse kapconstructie heeft hoge monumentwaarde. Ondanks de geringe gaafheid is het onderdeel van een belangrijke bouwphase.

Het dakbeschoot heeft indifferente monumentwaarde.

Linksonder de bovenzijde van Wijde Gasthuissteeg 3 en 5 met houten aanbouw erachter. Opname 1973. Bron: HCL, FDGRKRKSA287

7.6 Structuur

Kelder

Eventueel nog te ontdekken kelders hebben bij voorbaat hoge monumentwaarde.

Indeling Grote Kerkstraat 43

Van de oorspronkelijke indeling ter hoogte van de begane grond hoort alleen de westwand van de middengang bij de oorspronkelijke structuur. Dit geldt ook voor de wand hierboven op de verdieping. Ze hebben hoge monumentwaarde als herinnering aan de oorspronkelijke indeling.

Indeling bouwdelen Wijde Gasthuissteeg

De complete indeling van de bebouwing geadresseerd aan de steeg is indifferent.

7.7 Interieurafwerking Grote Kerkstraat 43

Interieurafwerking begane grond

Alle onderdelen behorende bij het oorspronkelijke interieur hebben hoge monumentwaarde. Specifiek geldt dit nog slechts voor de balklaag met ravelingen, consoles, kistbalken, vloerdelen en het haardgewelf.

De rondboogdoorgang in het portaal naar de bovenwoning heeft positieve monumentwaarde.

Alle onderdelen behorende bij de verbouwingen van 1955 en 1994 hebben indifferente monumentwaarde:

- betonnen vloeren
- voorzetwanden van kalkzandsteen;
- verlaagde plafonds;
- trap naar verdieping;
- binnenkozijnen en binnendeuren;
- plavuizen en betontegels (portaal);
- dagstukken, vensterbanken;
- vloerbedekking en plinten;
- radiatoren;
- complete afwerking van het toilet.

Interieurafwerking verdieping

Ter hoogte van de verdieping heeft het voorhuis hoge monumentwaarde in de vorm van de achttiende-eeuwse vensterbetimmeringen als beleg en vensterbanken en de paneeldeur met kwartbol geprofileerd kozijn.

De overige afwerkingen zijn gerealiseerd in 1955 en 1994 en hebben indifferente monumentwaarde. Het geldt specifiek voor de volgende onderdelen:

- trap naar de zolder;
- beleg;
- architraaflijsten;
- haarden;
- voorzetwanden van zachtboard op schroten;
- verlaagde plafonds;
- kasten;
- (kwarthol geprofileerde) kozijnen met deuren;
- vervangen vensterbanken (kamer zuidoost) en beleg (venster zuidoost).

Interieurafwerking zolder

Ter hoogte van de zolder dateert de complete inrichting en afwerking van 1955. Kozijnen, deuren, kasten, schrootjes en vensterbetimmeringen hebben indifferente monumentwaarde.

7.8 Interieurafwerking bouwdelen Wijde Gasthuissteeg

Wijde Gasthuissteeg 1

Balklagen, verlaagde plafonds, voorzetwanden, vloerdelen, de keuken en vensterbetimmeringen dateren allen van de laatste verbouwing en hebben geen monumentale waarde.

Wijde Gasthuissteeg 5 en 7

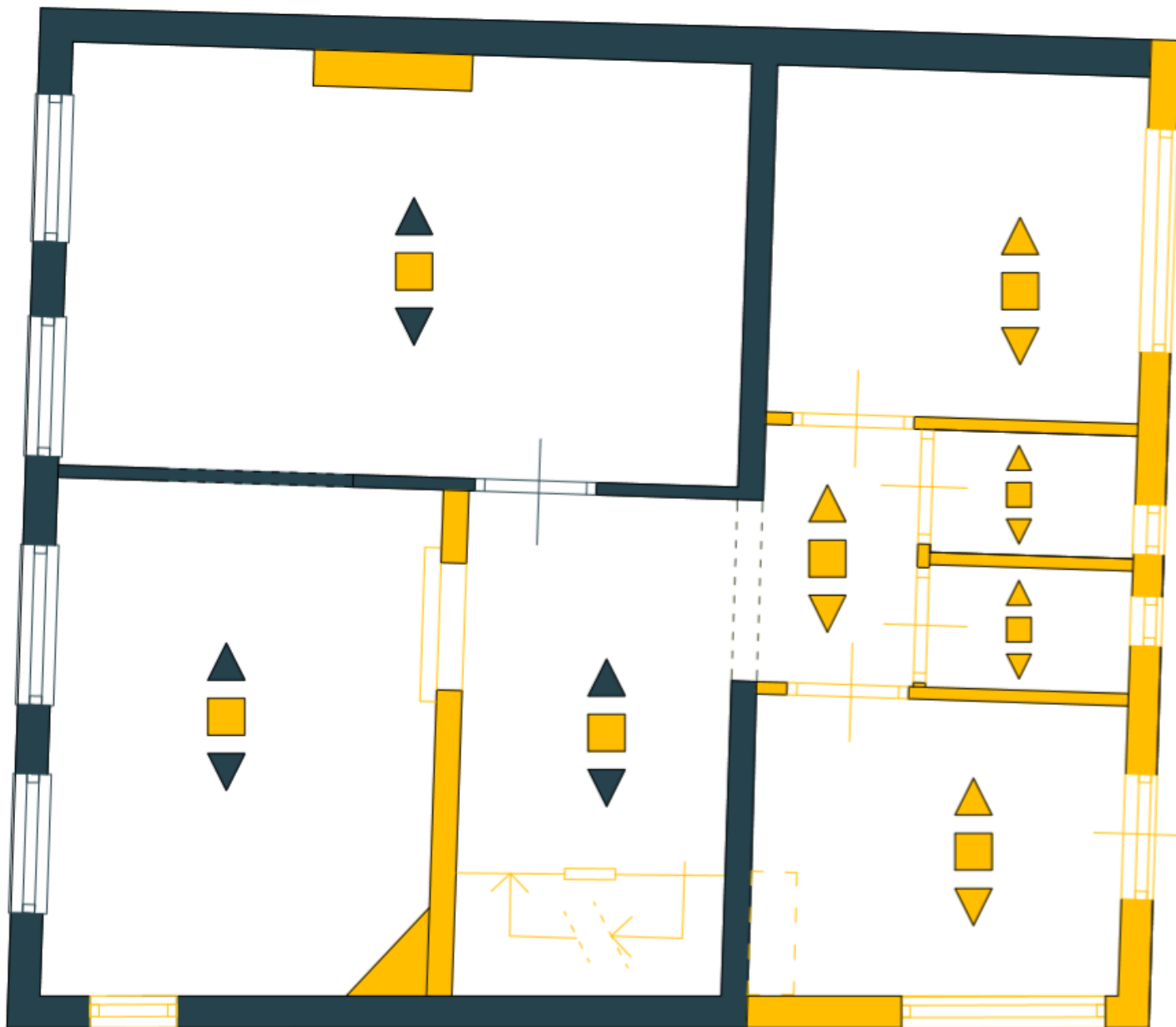
De afwerkingen van kalkzandsteen, pleisterwerk en beton hebben geen monumentale waarde.

7.9 Waarderingsplattegronden

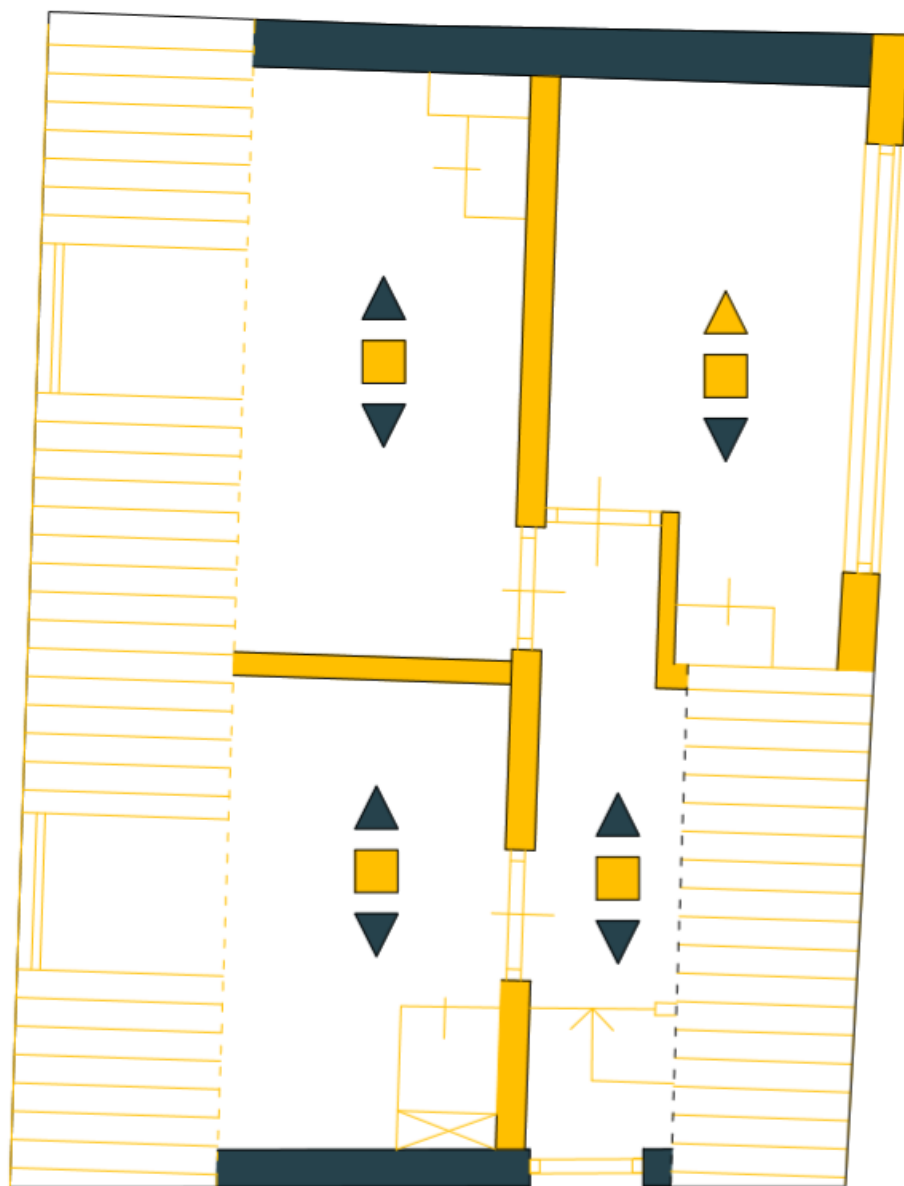

Plattegrond begane grond Grote Kerkstraat 43 en Wijde Gasthuissteeg 1

Hoge monumentwaarde	▲ Plafond
Positieve monumentwaarde	■ Wanden
Indifferente monumentwaarde	▼ Vloer

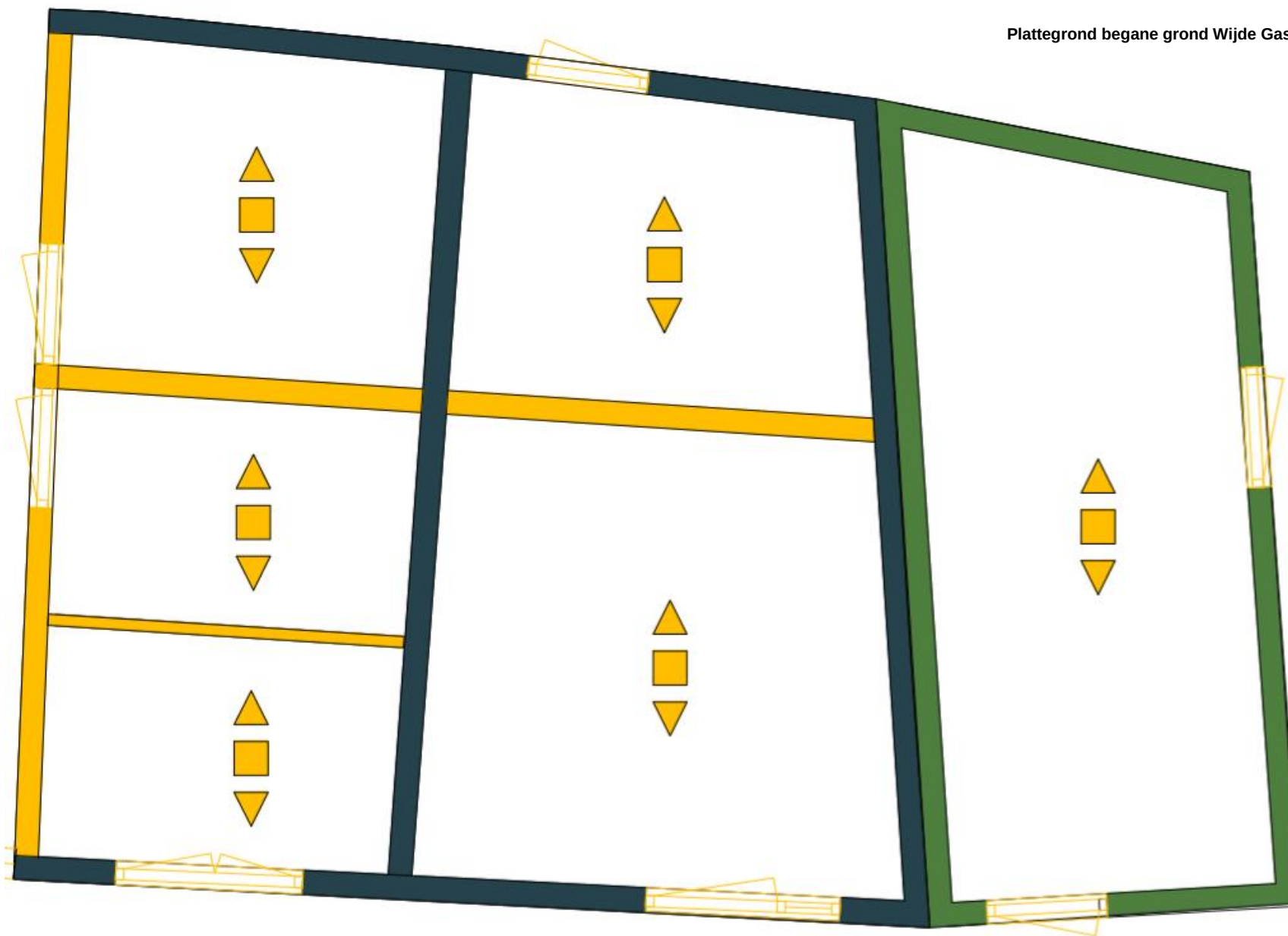
Verdieping Grote Kerkstraat 43

Zolder Grote Kerkstraat 43

Hoge monumentwaarde	▲ Plafond
Positieve monumentwaarde	■ Wanden
Indifferente monumentwaarde	▼ Vloer

Plattegrond begane grond Wijde Gasthuissteeg 5 en 7

8. Aanbeveling

8.1 Algemeen

Eventuele restauratie en verbouwingsplannen zullen getoetst moeten worden aan deze bouwhistorische verkenning. Op basis hiervan kan een gedegen plan worden gemaakt en zal sloop van waardevolle elementen kunnen worden voorkomen. Met de historisch waardevolle onderdelen dient zo voorzichtig mogelijk te worden omgegaan.

Van groot belang tijdens de komende werkzaamheden is het voorzichtig demonteren van de indifferente plafonds, voorzetwanden en vloerbedekkingen. De kans is aanwezig dat waardevolle historische interieurelementen tevoorschijn komen. Een bouwhistoricus dient in dat geval geraadpleegd te worden.

Uitvoering werkzaamheden

Het wordt aanbevolen om de restauratie- en verbouwwerkzaamheden uit te laten voeren door een architect en aannemer met affiniteit en ervaring in de restauratie.

Kelder

Mocht er voorafgaand of tijdens de werkzaamheden kelders worden aangetroffen, dan wordt aanbevolen om hier in de planvorming rekening mee te houden. Een oude kelder zal een meerwaarde betekenen voor de historie en de beleving van het pand.

8.2 Nader bouwhistorisch onderzoek

Nader bouwhistorisch onderzoek zal de kennis van de bouw- en verbouwgesciedenis vergroten.

Kelder

Er moet nader onderzoek worden gedaan naar de aanwezigheid van een kelder. Waarschijnlijk dateert deze nog uit de late zestiende eeuw, maar (deels) ouder behoort ook tot de mogelijkheden.

Kapconstructie Wijde Gasthuissteeg 5

De kap van dit bouwdeel was niet toegankelijk. Deze zal nog moeten worden opgenomen.

Kleurhistorisch onderzoek

Aangezien een verbouwing van het interieur aan de orde is, zou een kleurhistorisch onderzoek aanvullende informatie op kunnen leveren. Onder de huidige verflagen zal de oorspronkelijke kleurstelling tevoorschijn komen. Kleurhistorisch onderzoek is een onderdeel van bouwhistorisch onderzoek, met als doel zowel de historische en architectonische kwaliteiten, als de technische staat en eigenaardigheden van de verflagen te achterhalen en te documenteren. Het kleurhistorische onderzoek kan hierdoor een bijdrage leveren aan een goed restauratieplan, door verschillende opties en keuzen ten aanzien van de historische verflagen en oude kleuren te verwoorden.¹¹

¹¹ Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Info restauratie en beheer 25: Kleuronderzoek*, Zeist 2009

Bronnen

Literatuur:

- R. Blijdenstijn, R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen 2000
- P. Borghaerts, *Dendrochronologisch onderzoek Grote Kerkstraat 43 Leeuwarden*, 9-1-2019
- G.J.M. Derks, M.F. Fermo, F.R. van Weezel Errens, *Architectuur en stedenbouw in Friesland 1850-1940*, Zwolle 1994
- E.J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige termen: Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2001
- G.P. Karstkarel, *Leeuwarden 700 jaar bouwen*, Zutphen 1985
- H.P. Oly, *Bouw en gebruiksgeschiedenis van Grote Kerkstraat 43*, Leeuwarden, november 2018
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag 2009
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Info restauratie en beheer 25: Kleuronderzoek*, Zeist 2005

Tekeningen:

- Verbouwingstekeningen Riddersma, 1954
- Verbouwingstekeningen Wiersma en Brugman, 1969
- Verbouwingstekening Van Manen en Zwart, 1994
- Opmetingstekening Adema Architecten, 2018

Internet:

- www.google.nl/maps
- www.bagviewer.nl
- www.frieslandopdekaart.nl
- www.tresoar.nl
- www.beeldbankleeuwarden.nl

IdCode	Locatie	Hout	Ringen	Wan	Spintgrens	Spint	Eindjaar	Kapjaar	Kalender
FR23301	bgg balk 2 van links	eiken	172	n	j	18	1586	1593 ± 3	166noorsallref
FR23302	bgg balk 1 van links	eiken	136	n	n	0	1546	na 1566	166noorsallref
FR23303	bgg balk 5 van links	eiken	44	n	n	0			
FR23304	bgg balk 3 van links	eiken	100	n	n	0	1520	na 1540	166noorsallref
FR23311	etage balk 2 van links	grenen	105	n					
FR23312	etage balk 3 van links	grenen	107	n					
FR23313	etage balk 5 van links	grenen	64	n					
FR23314	etage balk 6 van links	grenen	72	n					
FR23320	zolder spantbeen 3 links	grenen	142	j			1760	1760	FRPisyNarva2
FR23321	zolder spantbeen 4 links	grenen	50						

Op 9 januari 2019 zijn voor een dendrochronologische ouderdomsbepaling boorstalen afgenomen van de plafondbalken van de benedenverdieping, van de étage, en van de spanten op de zolder van de Grote Kerkstraat 43.

conclusie.

- De balkenlaag van de benedenverdieping is gemaakt van Noors eikenhout. Boorstaal FR23301, afgenomen van de balkenlaag in de voorkamer links van de voordeur, heeft een correlatie coëfficiënt van 0,65 en een t-waarde van 11,0 tegen de kalender 166noorsallref¹. Het kapjaar is 1593 ± 3 jaar en de bouw van de beneden verdieping valt daarmee te verwachten in 1595 ± 3 jaar.
- Het kenmerkende Baltische grenen van de étage heeft niet tot een datering geleid. Het mogelijke herkomstgebied voor dit type hout is enorm, tot ver in het hedendaagse Wit-Rusland.
- Boorstaal FR23320, afgenomen van het derde spantbeen links op de zolder heeft een wan en het kapjaar 1760. Het hout is daarmee in 1761-62 voor het eerst toegepast. Het langzaam gegroeide fijne grenenhout komt uit de regio van Narva. Finland-Estland

¹ Deze kalender is samengesteld aan de hand van een groot aantal meetreeksen van Friese gebouwen.

Wan: de buitenste, laatste, en dus de jongste jaarring die een boom heeft gevormd

Spint: de buitenste, open houtvaten van een boom waardoor de sapstroom omhoog gaat

Eindjaar: het jaar van de laatste ring die nog gemeten kan worden. In het geval dat de laatste jaarring een wan is, is het eindjaar ook het kapjaar. Als de laatste ring geen wan is, kan er alleen maar gesteld worden dat de boom ná het gemeten eindjaar is geveld.

Eiken heeft maar een beperkt aantal spintringen. Daarom bestaat bij eiken de mogelijkheid, wanneer er geen wan is maar er wel spintringen zijn, dat alsnog met behoorlijke zekerheid bepaald kan worden in welk jaar de boom is geveld.

Bij grenen geeft de overgang naar spinthout te weinig zekerheid om iets over het kapjaar van de boom te kunnen zeggen omdat het spinthout van grenen erg veel jaarringen kan hebben.

Kapjaar: het jaar dat een boom is gekapt. Dat hoeft niet hetzelfde jaar te zijn als het eindjaar!

Verschil bouwjaar en kapjaar: Uit de vergelijking van het dendrochronologisch vastgestelde kapjaar van bomen en de geschreven bronnen blijkt dat gebouwen over het algemeen binnen 1 à 2 jaar na de kap van het hout werden opgericht. In een heel enkel geval kan dat verschil tot 4 jaar oplopen.

Jaarringen: Voor een goede datering zijn minimaal 80 jaarringen nodig, maar liefst veel meer. In het geval dat er maar een 60-tal jaarringen zijn kan geprobeerd worden om meerdere meetreeksen met dezelfde context (meetreeksen uit hetzelfde object met eenzelfde herkomst en een hoge correlatie ten opzichte van elkaar) met elkaar te verbinden om zo toch een langere reeks te kunnen genereren.

Referentie: De referenties zijn de kalenders aan de hand waarvan het hout gedateerd wordt. Deze geven ook een indicatie over de herkomst van het hout. Dit is een dynamisch systeem dat voortdurend in ontwikkeling is. De verwachting is dat het land van herkomst (de provenance) steeds beter bepaald zal kunnen worden.

Correlatiecoëfficiënt en t-waarde: De correlatie geeft aan hoezeer twee getallenreeksen op elkaar lijken. Dat kunnen twee meetreeksen ten opzichte van elkaar zijn of een meetreeks ten opzichte van een kalender. De t-waarde combineert de correlatiecoëfficiënt met het aantal jaren dat de te vergelijken reeksen met elkaar overlappen. Hoe meer jaren overlap hoe beter. De t-waarde is het belangrijkste.

Wid: Een .wid is een datafile van een samengestelde meetreeks als resultante van de samenvoeging van meerdere andere meetreeksen. Het is dus geen houtstaal. In het geval dat er meerdere stalen uit één stuk hout zijn genomen worden de meetreeksen van die stalen gemiddeld. Het kan ook zijn dat er een "middelcurve" wordt gemaakt van meerdere stalen, afgenomen van één onderzoeksobject, die duidelijk uit hetzelfde herkomstgebied komen en een hoge correlatie laten zien. Door de meetreeksen van sterk op elkaar lijkende stalen samen te voegen ontstaat een middelcurve, die wordt opgeslagen in een .wid-file. Deze middelcurven dateren over het algemeen beter tegen een kalender.

Bijlage

Borghaerts 2019 dendrochronologisch onderzoek, Grote Kerkstraat 43 Leeuwarden

isCode	locatie	Hout	lengte	van	tot	jaar	jaar	jaar	jaar
FR23301	bog balk 2 van links	eiken	172	n	j	18	1586	1593 ± 3	166noorsallref
FR23302	bog balk 1 van links	eiken	136	n	n	0	1546	ná 1566	166noorsallref
FR23303	bog balk 5 van links	eiken	44	n	n	0			
FR23304	bog balk 3 van links	eiken	100	n	n	0	1520	ná 1540	166noorsallref
FR23311	etage balk 2 van links	grenen	105	n					
FR23312	etage balk 3 van links	grenen	107	n					
FR23313	etage balk 5 van links	grenen	64	n					
FR23314	etage balk 6 van links	grenen	72	n					
FR23320	zolder spantbeen 3 links	grenen	142	j			1760	1760	FRPlayNarva2
FR23321	zolder spantbeen 4 links	grenen	50						

Op 9 januari 2019 zijn voor een dendrochronologische ouderdomsbepaling boorstalen afgenomen van de plafondbalken van de benedenverdieping, van de étage, en van de spanten op de zolder van de Grote Kerkstraat 43.

conclusie.

- De balkenlaag van de benedenverdieping is gemaakt van Noors eikenhout. Boorstaal FR23301, afgenomen van de balkenlaag in de voorkamer links van de voordeur, heeft een correlatie coëfficiënt van 0,65 en een t-waarde van 11,0 tegen de kalender 166noorsallref⁵. Het kapjaar is 1593 ± 3 jaar en de bouw van de beneden verdieping valt daarmee te verwachten in 1595 ± 3 jaar.
- Het kenmerkende Baltische grenen van de étage heeft niet tot een datering geleid. Het mogelijke herkomstgebied voor dit type hout is enorm, tot ver in het hedendaagse Wit-Rusland.
- Boorstaal FR23320, afgenomen van het derde spantbeen links op de zolder heeft een wan en het kapjaar 1760. Het hout is daarmee in 1761-62 voor het eerst toegepast. Het langzaam gegroeide fijne grenenhout hout komt uit de regio van Narva, Finland-Estland

⁵ Deze kalender is samengesteld aan de hand van een groot aantal meetreeksen van Friese gebouwen.

foto Noors eikenhout, tekst en dendrochronologische datering Paul Borghaerts®, datum 9-1-2019, www.houtdatering.nl, pdata@borghaerts.nl

Borghaerts 2019 dendrochronologisch onderzoek, Grote Kerkstraat 43 Leeuwarden

Wan: de buitenste, laatste, en dus de jongste jaarring die een boom heeft gevormd

Spint: de buitenste, open houtvaten van een boom waardoor de sapstroom omhoog gaat

Eindjaar: het jaar van de laatste ring die nog gemeten kan worden. In het geval dat de laatste jaarring een wan is, is het eindjaar ook het kapjaar. Als de laatste ring geen wan is, kan er alleen maar gesteld worden dat de boom ná het gemeten eindjaar is geveld.

Eiken heeft maar een beperkt aantal spintringen. Daarom bestaat bij eiken de mogelijkheid, wanneer er geen wan is maar er wel spintringen zijn, dat alsnog met behoorlijke zekerheid bepaald kan worden in welk jaar de boom is geveld.

Bij grenen geeft de overgang naar spinthout te weinig zekerheid om iets over het kapjaar van de boom te kunnen zeggen omdat het spinthout van grenen erg veel jaarringen kan hebben.

Kapjaar: het jaar dat een boom is gekapt. Dat hoeft niet hetzelfde jaar te zijn als het eindjaar!

Verskil bouwjaar en kapjaar: Uit de vergelijking van het dendrochronologisch vastgestelde kapjaar van bomen en de geschreven bronnen blijkt dat gebouwen over het algemeen binnen 1 à 2 jaar na de kap van het hout werden opgericht. In een heel enkel geval kan dat verschil tot 4 jaar oplopen.

Jaarringen: Voor een goede datering zijn minimaal 80 jaarringen nodig, maar liefst veel meer. In het geval dat er maar een 60-tal jaarringen zijn kan geprobeerd worden om meerdere meetreeksen met dezelfde context (meetreeksen uit hetzelfde object met eenzelfde herkomst en een hoge correlatie ten opzichte van elkaar) met elkaar te verbinden om zo toch een langere reeks te kunnen genereren.

Referentie: De referenties zijn de kalenders aan de hand waarvan het hout gedateerd wordt. Deze geven ook een indicatie over de herkomst van het hout. Dit is een dynamisch systeem dat voortdurend in ontwikkeling is. De verwachting is dat het land van herkomst (de provenance) steeds beter bepaald zal kunnen worden.

Correlatiecoëfficiënt en t-waarde: De correlatie geeft aan hoezeer twee getallenreeksen op elkaar lijken. Dat kunnen twee meetreeksen ten opzichte van elkaar zijn of een meetreeks ten opzichte van een kalender. De t-waarde combineert de correlatiecoëfficiënt met het aantal jaren dat de te vergelijken reeksen met elkaar overlappen. Hoe meer jaren overlap hoe beter. De t-waarde is het belangrijkste.

Wid: Een .wid is een datafile van een samengestelde meetreeks als resultante van de samenvoeging van meerdere andere meetreeksen. Het is dus geen houtstaal. In het geval dat er meerdere stalen uit één stuk hout zijn genomen worden de meetreeksen van die stalen gemiddeld. Het kan ook zijn dat er een "middelcurve" wordt gemaakt van meerdere stalen, afgenomen van één onderzoeksobject, die duidelijk uit hetzelfde herkomstgebied komen en een hoge correlatie laten zien. Door de meetreeksen van sterk op elkaar lijkende stalen samen te voegen ontstaat een middelcurve, die wordt opgeslagen in een .wid-file. Deze middelcurven dateren over het algemeen beter tegen een kalender.

foto Noors eikenhout, tekst en dendrochronologische datering Paul Borghaerts®, datum 9-1-2019, www.houtdatering.nl, pdata@borghaerts.nl

**BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
ARCHITECTUURHISTORIE
DENDROCHRONOLOGIE
ARCHIEFONDERZOEK
RESTAURATIEADVIES**

0646792698

INFO@REITSEDEVRIES.NL

REITSEDEVRIES.NL